

Drs. L. Tjoonk

GENERATIEWISSELING IN DE LANDBOUW

Een onderzoek naar de bedrijfsvergang,
oudedagsvoorziening en vererving
in het Drents zandgebied en de
Drents-Groninger veenkoloniën

L6
15
B

Studies
No. 15



December 1964

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
§ 1. Probleemstelling	7
§ 2. De opzet van het onderzoek	12
§ 3. De indeling van de studie	15
HOOFDSTUK II ENIGE JURIDISCHE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERGANG	18
§ 1. Vroegere onderzoeken	18
§ 2. Generatiewisseling en erfrecht	20
§ 3. De belangrijkste overdrachtsvormen	24
HOOFDSTUK III DE GEËNQUÊTEERDE BEDRIJFSHOOFDEN EN DE OUDERLIJKE GEZINNEN	31
§ 1. Enige kenmerken van de geënquêteerde bedrijfshoofden	31
§ 2. De samenstelling van de ouderlijke gezinnen	33
§ 3. Bedrijfsaanvaarding en huwelijk	37
HOOFDSTUK IV DE OVERDRACHT VAN HET OUDERLIJKE BEDRIJF	39
§ 1. Inleiding	39
§ 2. De geleidelijke overdracht van het grondgebruik	41
§ 3. De verdeling van het grondgebruik bij overdracht	43
§ 4. De in zijn geheel overgedragen bedrijven	47
§ 5. Tijdstip en wijze van de bedrijfsoverdracht	48
§ 6. De nog niet voltooide bedrijfsoverdrachten	52
HOOFDSTUK V DE BEDRIJFSOVERNEMING	54
§ 1. Bedrijfsovernemingen van familie	55
§ 2. Bedrijfsovernemingen van vreemden	59
HOOFDSTUK VI DE ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJFSOPPERVLAKTE NA DE OVERNEMING	65
§ 1. Veranderingen in de bedrijfsgrootte	65
§ 2. Wijze van vergroting en verkleining	68
§ 3. Bedrijfsvergroting in de toekomst	70
HOOFDSTUK VII FINANCIËLE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING	72
§ 1. Beloning meewerkende kinderen en schenkingen in geld	72
§ 2. Financiële regelingen bij boedelverdeling en -scheiding	76
§ 3. Financiering met vreemd vermogen	80
HOOFDSTUK VIII DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE	83
§ 1. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van twee generaties	84
§ 2. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van een zelfde generatie	87

	Blz.
HOOFDSTUK IX DE SOCIALE ASPECTEN VAN DE ABDICATIE	91
§ 1. De abdicatieleeftijd	91
§ 2. De oudedagsvoorziening	93
§ 3. Huisvesting	97
HOOFDSTUK X SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	102
§ 1. Samenvatting	102
§ 2. Slotbeschouwing	110
LITERATUUROVERZICHT	116
BIJLAGE I Vragenlijst	118

WOORD VOORAF

Jaarlijks wisselt een aantal landbouwbedrijven van bedrijfshoofd. In verreweg de meeste gevallen gebeurt dit in het kader van de generatiewisseling. Hierbij komen diverse, veelal onderling samenhangende, problemen naar voren, zoals het tijdstip en de wijze waarop de gebruiks-overdracht, de eigendoms- en vermogensoverdracht totstandkomt, de oudedagsvoorziening en de huisvesting van de oude generatie en de financiering van de overneming door de jonge generatie. De omstandigheid, dat de landbouwbedrijven in Nederland veelal van vader op zoon worden overgedragen betekent, dat bedrijfsoverdracht en -overneming in nauw verband staan met dikwijls ingewikkelde en in financieel opzicht veelal moeilijke verervingskwesties.

De problematiek van de generatiewisseling is er onder invloed van de structurele veranderingen in de landbouw en op het platteland de laatste jaren niet eenvoudiger op geworden. Men denke slechts aan de door de mechanisatie gestegen vermogensbehoefte, aan de kinderen die de landbouw verlaten en aan het stijgend behoeftenniveau van de agrarische bevolking.

Deze ontwikkeling heeft tot gevolg, dat er zowel bij de landbouworganisaties, die zich in toenemende mate bezighouden met het geven van voorlichting betreffende de bedrijfsoverneming, als bij de overheid, mede in verband met het structuurbeleid, behoefte bestaat aan meer inzicht in de wijze, waarop de generatiewisseling plaatsheeft en aan een overzicht van de moeilijkheden, die zich hierbij voordoen.

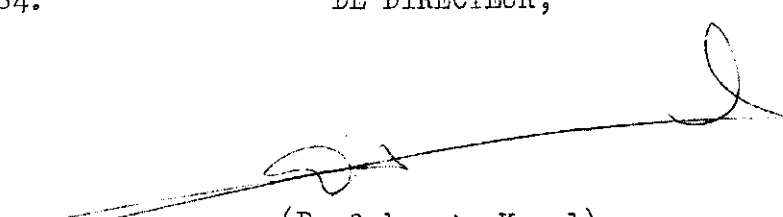
Het bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut heeft daarom enkele jaren geleden opdracht gegeven tot het instellen van een onderzoek naar de generatiewisseling in de land- en tuinbouw, dat aanknopingspunten zou kunnen bieden voor voorlichting en beleid. Begonnen werd met een onderzoek in de provincies Limburg, Noord-Brabant en Zeeland en in enkele delen van Zuid-Holland, waarvan de resultaten eind vorig jaar werden gepubliceerd (Generatiewisseling in de Landbouw. Het Zuiden des Lands. L.E.I.-studie No. 7).

In de onderhavige studie zijn de resultaten van een onderzoek in de provincie Drenthe en in de Groninger Veenkoloniën neergelegd. Dit onderzoek werd verricht mede op verzoek van en in samenwerking met het Provinciaal Onderzoekcentrum voor de Landbouw in Drenthe. De studie is besproken in de "Werkcommissie voor Agrarisch-Sociologisch en -Sociografisch Onderzoek" van het P.O.C.

Het onderzoek werd verricht op de afdeling Streekonderzoek door de gestationeerde in de provincie Drenthe, drs. L. Tjoenk. Bij de rapportering werd medewerking verleend door drs. J.H. Post. De statistische verwerking stond onder leiding van A.J. Jacobs.

's-Gravenhage, december 1964.

DE DIRECTEUR,



(Prof.dr. A. Kraal)

HOOFDSTUK I

PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

In dit hoofdstuk wordt in de eerste plaats ingegaan op de belangrijkste redenen welke aanleiding zijn geweest tot het onderzoek naar de generatiewisseling in de landbouw.

Vervolgens wordt zeer in het kort besproken op welke wijze het onderzoek heeft plaatsgehad. Tenslotte wordt aangegeven welke onderwerpen in dit rapport zullen worden behandeld.

§ 1. P r o b l e e m s t e l l i n g

Doel Het doel van deze studie is na te gaan op welke wijze de generatiewisseling in de landbouw zich voltrekt en welke moeilijkheden zich hierbij voordoen. Onder het proces van de generatiewisseling moet dan worden verstaan de wijze waarop het oude bedrijfshoofd zijn bedrijf overdraagt aan een jongere generatie en de wijze waarop de jongere generatie het bedrijf overneemt en voortzet. Het gaat hierbij dus met name om de bedrijfsovergang, deze bestaat uit bedrijfs-overdracht en bedrijfsoverneming. Zo kan de bedrijfsoverdracht tot stand komen door overdracht van de exploitatie. De exploitatieoverdracht wordt gerealiseerd door overdracht van het gebruiksrecht alleen of door overdracht van het eigendoms- en gebruiksrecht. Wanneer het eigendomsrecht pas enige jaren na de overdracht van het gebruiksrecht wordt overgedragen, dan wordt deze eigendomsoverdracht beschouwd deel uit te maken van het bedrijfsovergangsproces.

Bij de generatiewisseling zijn dus twee groepen direct betrokken, de boeren en tuinders welke hun bedrijf overdragen en dan meestal hun beroepsactiviteiten geheel of grotendeels staken en de groep personen, bijna uitsluitend bestaande uit boeren- en tuinderszonen, die het bedrijf overneemt en voor eigen risico gaat werken. De overnemer van het bedrijf behoort daarbij in vele gevallen tot het gezin van de bedrijfs-overdrager. Mede hierom is het noodzakelijk de gezinssituatie bij de bestudering van de generatiewisseling in ogenschouw te nemen.

De generatiewisseling verdient de aandacht om twee redenen, een van meer algemene en een van meer bijzondere aard. De meeste boeren en tuinders zijn in hun leven twee keer bij de generatiewisseling betrokken, de eerste keer bij de bedrijfsoverneming, de tweede keer bij de bedrijfs-overdracht. Het is nu een bekend feit, dat zowel in het verleden als in het heden zich bij de generatiewisseling vele moeilijkheden voorgedaan hebben en voordoen en met name daar waar kinderen de ouders opvolgen 1).

1) In sommige gevallen wordt bij de schoonouders opgevolgd, in het algemeen wordt in deze studie geen onderscheid gemaakt tussen opvolging bij ouders en opvolging bij schoonouders. Met het oog op de leesbaarheid wordt alleen gesproken over opvolging bij ouders. In die gevallen waar het uitsluitend over ouders (exclusief schoonouders dus) gaat, blijkt dit duidelijk uit de tekst.

Deze moeilijkheden ontstonden doordat de ouders zich vaak onvoldoende of niet tijdig realiseerden op welke wijze de generatiewisseling het beste tot stand kan komen of doordat zij nalieten de regeling van de opvolging tijdig met de kinderen te bespreken. Mede als gevolg hiervan zijn en waren er dan moeilijkheden tussen de kinderen onderling, over de opvolging, over de verdeling van de erfenis etc.

Een meer bijzondere reden waarom de generatiewisseling de aandacht verdient wordt gevormd door de snelle veranderingen welke de landbouw heden ten dage kenmerken. Door deze veranderde en veranderende omstandigheden, welke bijvoorbeeld tot uiting komen in een gewijzigde beroepskeuze en een groeiende vermogensbehoefte, komt men bij de bedrijfsovergang voor nieuwe vraagstukken te staan, welke om een oplossing vragen. Gezien de betekenis van een gezonde landbouw, behoort zowel de problematiek van de bedrijfsoverdragers als die van de bedrijfsovernemers de aandacht te hebben. Het is dan ook van belang na te gaan op welke wijze de bedrijfsovergang tot stand komt en welke moeilijkheden zich daarbij voordoen. Het is met name voor de agrarisch-sociale voorlichters van de landbouworganisaties, die zich onder meer bezighouden met het geven van voorlichting over opvolgingsproblemen, gewenst een overzicht te hebben van de wijzen waarop in de verschillende streken van ons land de generatiewisseling tot stand komt. Ook voor het structuurbeleid is inzicht in het proces van de generatiewisseling waardevol. Zo is het onder meer van betekenis een beeld te hebben van de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur. Bij de generatiewisseling spelen immers twee belangrijke determinanten van de bedrijfsgroottestructuur een rol: het afbraak- of overdrachtsproces en de opbouw van het bedrijf van de overnemer.

De bedrijfs- Hierboven is vastgesteld, dat twee groepen direct bij
overdragers de generatiewisseling zijn betrokken; de bedrijfsoverdragers en de bedrijfsovernemers. Hoewel beide groepen niet te veel los van elkaar mogen worden gezien - zij behoren vaak tot hetzelfde gezin - volgen thans nog enige opmerkingen over de problematiek van de afzonderlijke groepen. De eerste opmerkingen betreffen dan de oudere boeren en tuinders. In het algemeen bestaan er voor de boer of tuinder die zijn bedrijf wil overdragen twee belangrijke probleemcomplexen, die onderling weer een nauwe samenhang vertonen. Tot het eerste behoren vragen als aan wie, wanneer en hoe draag ik het bedrijf over; tot het tweede moeten gerekend worden vraagstukken de toekomst van de abdicerende boer of tuinder en zijn echtgenote betreffende; als zodanig kunnen genoemd worden punten als: hoe richt ik mijn leven in na de bedrijfsoverdracht, waar ga ik van leven en waar ga ik wonen.

Bij het eerstgenoemde probleemcomplex is een van de vraagpunten wie de bedrijfsopvolger zal zijn. Zoals hierboven reeds is opgemerkt wordt de landbouw hoofdzakelijk bedreven in gezinsbedrijven en gekenmerkt door een grote mate van beroeps- en bedrijfscontinuïteit. Daardoor worden de meeste bedrijven overgedragen aan kinderen. Reeds jaren voor de bedrijfsoverdracht zal dan moeten worden besproken, wie van de kinderen het bedrijf te zijner tijd zal (zullen) overnemen. In het kader van de beroepskeuze van alle kinderen is dit een belangrijk vraagstuk.

Voor de gekozen opvolger(s) is het dan van betekenis, dat hij (zij) in de periode voorafgaande aan de bedrijfsovername zowel de mogelijkheden als de moeilijkheden van het bedrijf niet alleen in technisch, maar ook in economisch en sociaal opzicht leert (leren) kennen. Hieruit blijkt, dat behalve het kindertal ook de beroepskeuze en de beroepsopleiding van betekenis voor de bedrijfsopvolging zijn. Hierbij kan worden aangetekend, dat de jaren voor 1930 werden gekenmerkt door een vrij omvangrijk geboortenoverschot. De meeste bedrijfs-overnemers in het tijdvak 1947-1959 zijn geboren in deze periode voor 1930. Het is dan ook waarschijnlijk dat zij afkomstig zijn uit vrij grote gezinnen. Daar in de crisis- en oorlogsjaren aan de beroepskeuze in de landbouwersgezinnen niet zoveel aandacht is besteed als thans het geval is, zullen daarom de keuze van de opvolger en de regeling van de opvolging niet altijd gemakkelijk zijn geweest.

Als tweede punt kan genoemd worden het "wanneer" van de bedrijfs-overdracht. Wordt de bedrijfsoverdracht geregeld tijdens het leven van de overdrager of niet? Zo ja, op welke leeftijd van de bedrijfsoverdrager en de opvolger is dan bedrijfsovergang het meest gunstig, rekening gehouden daarbij met gebeurtenissen als huwelijk van de overnemer etc. Door de toeneming van de levensduur en de verbetering van de gezondheidstoestand van volwassenen is deze vraag niet van betekenis ontbloot. Het belangrijkste is deze vraag echter, waar het leeftijdsverschil tussen de bedrijfsoverdrager en zijn opvolger betrekkelijk gering is. Welke oplossingen zijn dan mogelijk en in welke mate wordt hiervan door de praktijk gebruik gemaakt?

In de derde plaats komt het "hoe" van de bedrijfsoverdracht aan de orde. De bedrijfsoverdracht kan op talloze manieren worden geregeld. De wijze waarop het gebeurt kan in sterke mate afhankelijk zijn van het doel dat wordt nagestreefd. Zo zal de bedrijfsoverdrager in het ene geval de voorkeur geven aan verpachting en in het andere geval aan verkoop aan zijn opvolger. Uit dit onderscheid vloeit weer voort dat gebruiksoverdracht niet hoeft samen te vallen met eigendoms-overdracht.

Voorts is de situatie voor een bedrijfshoofd met veel kinderen die voor opvolging in aanmerking komen, wat in de periode 1947-1959 veelvuldig het geval geweest kan zijn, een geheel andere dan voor die bedrijfshoofden welke slechts één kind hebben dat het bedrijf over kan nemen. De overdracht kan dan een heel verschillend verloop hebben. In een gezin waar de belangstelling voor het agrarische bedrijf groot is kan een zekere verdeling bij de overdracht optreden of kan men ernaar streven het bedrijf bijeen te houden door gemeenschappelijke exploitatie. Ook kan de bedrijfsoverdrager besluiten de exploitatie in etappes over te dragen. Van een geleidelijke en verdeelde overdracht is bijvoorbeeld sprake, wanneer een deel van het bedrijf wordt overgedragen aan de oudste zoon en het resterende deel van het bedrijf enige jaren later aan de jongste zoon wordt toegewezen.

Een groot aantal gegadigden voor opvolging kan tot bedrijfssplitsing aanleiding geven en tot het ontstaan van kleine bedrijven leiden. Belangwekkend is in hoeverre de splitsing en verdeling van bedrijven in de periode 1947-1959 nog zijn voorgekomen. Splitsing van bedrijven

welke aan derden werden overgedragen was tot voor kort niet altijd mogelijk. Deze overdrachten vielen onder de Wet Vervreemding Landbouwgronden, welke 1 januari 1963 is vervallen. De wet had ten doel de prijsbeheersing van landbouwgronden en het tegengaan van ondoelmatige bedrijfssplitsing. Deze wet werd noodzakelijk geacht, daar de vraag naar landbouwbedrijven ten gevolge van het grote aantal belanghebbenden bijzonder groot was. Het vervallen van deze wet is onder meer gebaseerd op de gedachte dat het aantal belanghebbenden zodanig is gedaald, dat de prijsvorming als allocatieinstrument weer gehanteerd kan worden en ingrijpen van de overheid niet meer noodzakelijk is. Belangrijke vragen zijn dus enerzijds: wat gebeurt er met het gebruik van grond en gebouwen, vindt er b.v. verdeling en/of geleidelijke overdracht plaats en anderzijds: wat gebeurt er met de eigendom bij de generatiewisseling. Onder meer is van betekenis of de grond in handen komt van de niet-agrariërs onder de kinderen of dat de eigendom aan de opvolger(s) wordt overgedragen.

De generatiewisseling heeft voorts niet alleen overdracht van eigendom en gebruik tot gevolg, maar leidt ook tot grote veranderingen in de vermogensverhoudingen. Hierbij is onder meer van betekenis of de vader de zoon, die thuis zonder loon heeft meegewerkt, bij vermogensoverdracht zal bevoordelen boven de andere kinderen. Evenzo is het van betekenis of bij de vermogensoverdracht rekening wordt gehouden met de studiekosten van die kinderen welke opgeleid zijn tot een beroep, dat in het algemeen hoger beloond wordt dan het beroep van de opvolger. Een algemene vraag voor de bedrijfsoverdragers zal zijn of de door hen voorgestane regeling van de bedrijfsoverdracht voor de bedrijfsovernemers ook financieel haalbaar is.

Een van de vraagpunten van het tweede probleemcomplex waarmee de boer of tuinder, die zijn bedrijf overdraagt, wordt geconfronteerd is: hoe hij zijn leven zal inrichten nadat hij afstand van zijn bedrijf heeft gedaan. Wanneer hij zich sterk aan het bedrijf gebonden voelt, zal het hem moeilijk vallen zich niet met de bedrijfsvoering in te laten. In bepaalde gevallen kan de binding aan de landbouw zo groot zijn, dat hij zijn beroepsactiviteiten nog zo lang mogelijk voortzet, wellicht tot zijn overlijden. Wanneer de banden met het bedrijf en beroep worden verbroken, komen hier dan voldoende andere bezigheden voor in de plaats? Nauw hiermee samen hangt de huisvesting na de bedrijfs-overdracht, wonen en werken zijn in de landbouw sterk aan elkaar verbonden. Waar gaat de boer die zijn bedrijf heeft overgedragen wonen: gaat hij elders, bijvoorbeeld in een dorp, wonen of blijft hij ter plaatse wonen? Kortom, welke veranderingen treden er op in zijn huisvestings-situatie en welke gevolgen brengt dit teweeg in zijn levensmilieu?

Hebben de beide bovengenoemde aspecten vooral betrekking op het welzijn van de bedrijfsoverdragers na de abdicatie, daarnaast en daarmee verband houdend is er de vraag op welke wijze zij in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Wanneer het bedrijf de voornaamste inkomensbron is, dan zijn de wijze en het tijdstip waarop het bedrijf wordt overgedragen belangrijk voor de wijze waarop de bedrijfsoverdragers na de abdicatie in hun levensonderhoud kunnen voorzien. De financiële regeling van de overdracht is dan ook niet alleen voor de overnemer maar

ook voor de overdrager van grote betekenis. Onder meer kan hier voorts gedacht worden aan voorzieningen ten behoeve van de langstlevende.

De bedrijfs- In het vorenstaande is reeds bij verschillende onder-
overnemers werpen de problematiek van de bedrijfsovernemer, zij
 het slechts terloops, aangeroerd. Voor de boeren- en
tuinderszoons is onder meer van belang of zij een bedrijf kunnen over-
nemen en zo ja, wanneer dit het geval zal zijn. Voorts, wat voor een
bedrijf overgenomen kan worden en op welke wijze de overneming tot
stand zal komen.

Reeds eerder is gewezen op het belang van het feit, dat reeds bij de beroepskeuze van de kinderen bekend is, wie waarschijnlijk de opvolger zal worden. Daarnaast is het van betekenis wanneer de opvolging zal plaatshebben, bijvoorbeeld in verband met huwelijksplannen. Bovendien hangt dit samen met de vraag of de opvolger vóór de bedrijfsoverneming voldoende eigen vermogen heeft kunnen vormen om de overneming te kunnen financieren. Zo is het voor hem, wanneer hij thuis meewerkt op het ouderlijke bedrijf, van betekenis of hij een arbeidsloon toegekend krijgt.

Hiermee houdt ook verband de vraag naar de grootte van het over te nemen bedrijf. Moet het ouderlijke bedrijf met broers en/of zusters gedeeld of gemeenschappelijk geëxploiteerd worden? Voorts is het van belang welke inkomensmogelijkheden het over te nemen bedrijf thans biedt en hoe in de toekomst de inkomenskansen zullen liggen. Mede door de ontsluiting van het platteland voltrekt zich ook hier een verschuiving naar een meer consumptief gedragspatroon. Het is nu de vraag of het bedrijf voldoende inkomen zal opleveren om aan de toenemende consumptieve behoeften tegemoet te komen, zonder dat daardoor de noodzakelijke vermogensvorming in gevaar wordt gebracht. In de landbouw heeft een sterke mechanisering en rationalisatie plaats en het is noodzakelijk deze ontwikkeling te volgen wanneer men de inkomenscapaciteit van zijn bedrijf niet in gevaar wil brengen. Het voor investering benodigde vermogen zal tenminste voor een deel uit eigen vermogen moeten bestaan. De mechanisering heeft bovendien een stijging van de optimale bewerkingsoppervlakte per man en per bedrijf tot gevolg. Ook hierdoor is voor vele bedrijfsovernemers de vraag relevant of, en zo ja in hoeverre, zij hun bedrijf na de overneming nog kunnen vergroten door oppervlakte-uitbreiding. Zowel bij vergroting van de bedrijfsoppervlakte als bij intensivering van het grondgebruik zal de vermogensbehoefte toenemen.

Voor de bedrijfsovernemers is ook de wijze waarop het bedrijf kan worden overgenomen van betekenis. Zo is bijvoorbeeld het benodigde vermogen bij het pachten van een bedrijf aanzienlijk geringer dan indien het bedrijf moet worden gekocht. Daarnaast speelt ook de zekerheid van gebruik een belangrijke rol.

Uit het voorgaande blijkt, dat bedrijfsoverneming gepaard kan gaan met een vrij grote vermogensbehoefte. Het vermogen gevormd uit arbeidsloon zal dan ook bijna altijd onvoldoende zijn om de bedrijfsoverneming te financieren. Uit welke bronnen kan het ontbrekende deel worden aangehouden? In de eerste plaats kan worden gedacht aan bijvoorbeeld schenkingen van de zijde van de ouders en bij het overlijden van de ouders aan erfenissen. Wordt de bedrijfsovernemer bij de verdeling van

het ouderlijk vermogen bevoorreed of krijgen alle kinderen gelijke porties? Van groot belang hierbij is weer hoeveel kinderen er zijn. Eisen de kinderen die niet opvolgen van de overnemer contante betaling van hun aandeel of zijn zij bereid het bedrijf nog tijdelijk met hun erfdeel te financieren? Naarmate de afvloeiing uit de landbouw toeneemt en de familiebanden door het individualiseringsproces losser worden kan deze bereidheid van de niet opvolgende kinderen verminderen. In de tweede plaats kan dan worden gedacht aan de financiering met vreemd vermogen. Welke vreemde financieringsbronnen zijn er aanwezig en op welke wijze kan daar gebruik van worden gemaakt?

In het vorenstaande zijn enige vragen genoemd waarmee de bedrijfsovernemer bij de opvolging wordt geconfronteerd. Daarnaast kunnen nog enkele andere onderwerpen worden genoemd welke van belang zijn. Zo kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de huisvesting van de overnemer. Trouwt men in bij de ouders of gaat men zelfstandig wonen? Voorts kan men zich afvragen of bedrijfsovernemers reeds nu voorzieningen voor hun toekomstige oudedag getroffen hebben. Tenslotte kan ook worden gedacht aan wensen, die de bedrijfsovernemers hebben ten aanzien van hun huisvesting voor de periode waarin zij zelf tot de rustende boeren zullen behoren.

In het vorenstaande is een kort overzicht gegeven van de onderwerpen welke bij de generatiewisseling een rol spelen. Op de meeste van deze onderwerpen zal in deze studie nader worden ingegaan. Samengevat kan het doel van het onderzoek als volgt worden geformuleerd:

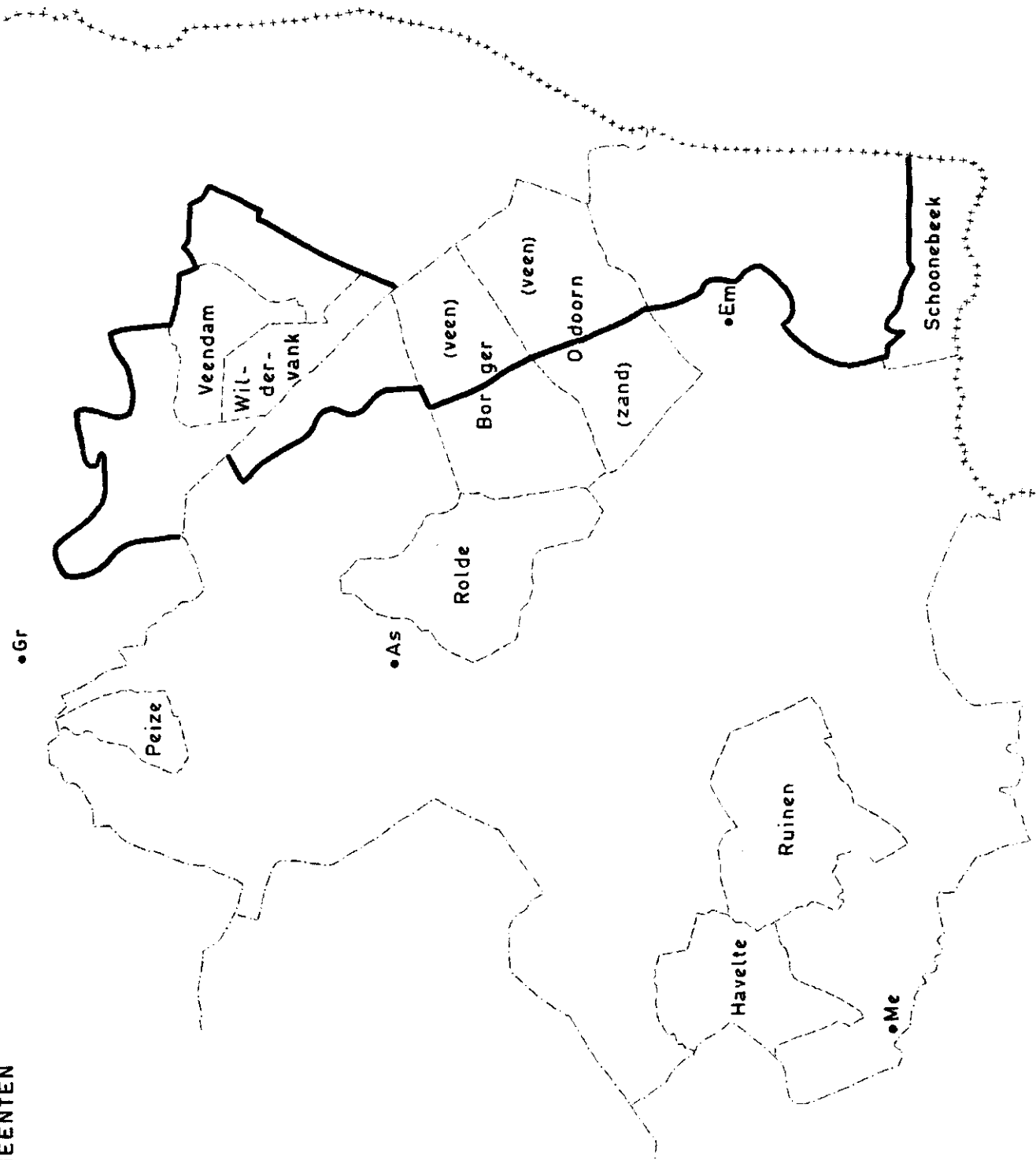
1. het verkrijgen van inzicht in de wijze waarop landbouwbedrijven worden overgedragen aan nieuwe bedrijfshoofden, waarbij dan niet alleen wordt gedacht aan de wijze van overdracht tijdens leven van het oude bedrijfshoofd, maar ook aan de gevolgde procedures bij vererving en de gevolgen hiervan voor de bedrijfsgroottestructuur;
2. het verkrijgen van inzicht in de financieringsmethoden welke gehanteerd worden bij de overneming c.q. overdracht van landbouwbedrijven;
3. het verkrijgen van inzicht in de ten behoeve van de geabdiceerde bedrijfshoofden getroffen regelingen en de thans geldende meningen over de oudedagsvoorziening en huisvesting na abdicatie.

§ 2. De opzet van het onderzoek

Algemeen In deze studie wordt een overzicht gegeven van de generatiewisseling in de landbouw in het Drentse zandgebied en de Drents-Groninger veenkoloniën. Reeds eerder verscheen een studie 1) waarin de generatiewisseling in het zuiden des lands werd besproken, terwijl ongeveer tegelijkertijd met de verschijning van deze studie een afzonderlijke studie zal worden gepubliceerd die de generatiewisseling in de provincie Friesland tot onderwerp heeft.

1) "Generatiewisseling in de landbouw. (Een onderzoek naar de bedrijfs-overgang, oudedagsvoorziening en vererving). Het zuiden des lands", Studie No. 7, Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, oktober 1963.

ENQUETEGEMEENTEN



Enquête De resultaten van dit onderzoek zijn gebaseerd op gegevens die door middel van een mondelinge enquête zijn verkregen. Deze enquête is gehouden onder de bedrijfsovernemers. Gegevens over de bedrijfsoverdragers en de bedrijfsoverdracht zijn dus eveneens afkomstig van de bedrijfsovernemers. Dit zijn al degenen die in de periode 1947-1959 bedrijfshoofd in de land- of tuinbouw zijn geworden. Behalve land- en tuinbouwers die voor het eerst zelfstandig zijn geworden door overneming van een bedrijf, worden hiertoe ook gerekend zij die een gemeenschappelijke exploitatie zijn begonnen dan wel een bedrijf uit een opgeheven gemeenschappelijke exploitatie voortzetten. Als bedrijfsovernemers zijn verder ook beschouwd reeds zelfstandige land- en tuinbouwers die in de periode van onderzoek van bedrijf zijn gewisseld en bedrijfshoofden van in die periode nieuw gestichte bedrijven. De bij de enquête gebruikte vragenlijst is als bijlage in deze studie opgenomen.

Bij het houden van de enquête is volstaan met een steekproef uit de gemeenten in het Drentse zandgebied en de Drents-Groninger veenkoloniën. Bij de keuze van de steekproefgemeenten is in de eerste plaats gelet op enkele kengetallen, zoals bedrijfsgrootte, bedrijfstype, godsdienst, leeftijdsopbouw, samenstelling van de mannelijke beroepsbevolking etc. Vervolgens is getracht een zo goed mogelijke geografische spreiding te verkrijgen, terwijl bovendien zoveel mogelijk de gemeenten zijn aangehouden waar het boerenzoonsonderzoek 1) heeft plaatsgehad. De gemeenten die bij het onderzoek zijn betrokken, zijn vermeld in tabel 1.

Tabel 1

DE GEENQUÊTEERDEN NAAR GEBIEDEN EN GEMEENTEN VAN ONDERZOEK

Gebieden	Gemeenten	Aantal geënquêteerden
Drents zandgebied	Havelte, Odoorn (zand), Peize, Rolde, Ruinen en Schoonebeek	291
Drents-Groninger veenkoloniën	Borger (veen), Odoorn (veen), Veendam en Wildervank	149

Bij de plaatselijke bureauhouders van de provinciale voedselcommissarissen werden de adressen overgenomen van de grondgebruikers met een hoofdberoep in de land- en tuinbouw die volgens de hiervoor genoemde criteria in beginsel voor enquêtering in aanmerking kwamen. Landbouwers met minder dan één ha cultuurgrond werden echter buiten beschouwing gelaten.

Om een tweetal redenen strekte de periode van onderzoek (1947 t/m 1959) zich over een vrij groot aantal jaren uit. In de eerste plaats om een inzicht te verkrijgen in de veranderingen welke zich mogelijk hebben voorgedaan in de wijze waarop de generatiewisseling tot stand kwam en in de tweede plaats omdat het proces van bedrijfsovergang soms jaren duurde

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in de land- en tuinbouw", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1959.

voordat het voltooid was. Om geconstateerde ontwikkelingen in dit proces weer te kunnen geven, zijn in enkele gevallen binnen de periode van onderzoek een tweetal kortere perioden onderscheiden, nl. de periode 1947 t/m 1953 en 1954 t/m 1959.

In alle keuzegemeenten is de helft van de daarvoor in aanmerking komende bedrijfsvoerders voor enquête aangeschreven. Deze enquête had plaats in 1961. Ruim 77% van de voor enquête aangeschreven personen werd geënquêteerd; onder de aangeschrevenen die niet werden geënquêteerd bleek een vrij groot aantal (37) voor te komen die ten onrechte waren aangeschreven omdat zij een bedrijf hadden overgenomen buiten de periode van onderzoek.

De onderzochte groep
 Uit de in tabel 2 vermelde kengetallen blijkt dat de gemiddelde bedrijfs grootte van de geënquêteerde bedrijfshoofden in de veenkoloniën aanmerkelijk groter en in het zandgebied iets geringer is dan die van alle bedrijven in de desbetreffende gebieden.

Tabel 2

ENKELE KENGETALLEN, TER VERGELIJKING VAN TOTAAL EN STEEKPROEF 1)

	Gemiddelde bedrijfs grootte in ha		Gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden	
	totaal 2)	steekproef	totaal 3)	steekproef
Drents zandgebied	12,80	12,71	50,0	40,1
Drents-Groninger veenkoloniën	17,61	20,09	49,1	39,5

1) De C.B.S.-gegevens betreffen uitsluitend bedrijfshoofden met als hoofdberoep landbouwer en tuinder op bedrijven van ≥ 1 ha.

2) Bron: C.B.S. 1959.

3) Bron: C.B.S. 1952.

Uit deze tabel blijkt verder dat de bedrijfsvoerders in beide gebieden gemiddeld jonger waren dan de gehele categorie zelfstandigen in de land- en tuinbouw.

Bedrijfstype en bedrijfs grootte
 In het Drentse zandgebied behoort 64% van de geënquêteerde bedrijven tot de gemengde bedrijven. Ook de weidebedrijven, die 22% van de geënquêteerde bedrijven uitmaken, vormen een relatief belangrijke groep. Onder de overige bedrijven komen enkele akkerbouwbedrijven, enkele tuinbouwbedrijven en enige bedrijven van een afwijkend bedrijfstype voor.

In de Drents-Groninger veenkoloniën vormen de akkerbouwbedrijven de grootste groep (79%), terwijl in dit gebied 17% van de bedrijven gemengde bedrijven zijn.

Tussen beide gebieden is een aanzienlijk verschil in bedrijfsgroottestructuur; in het Drentse zandgebied is bijna 40% van de bedrijven kleiner dan 10 ha tegenover 10% van de bedrijven in de Drents-Groninger veenkoloniën.

§ 3. D e i n d e l i n g v a n d e s t u d i e

Daar bij het proces van de bedrijfsovergang verschillende partijen betrokken zijn, is het wenselijk enig inzicht te hebben in de wettelijke bepalingen, welke de verhoudingen tussen de partijen regelen. Zo kan het van betekenis zijn vast te stellen of van bepaalde wettelijke regelingen wordt afgeweken. Wanneer dit voorkomt, dan is het van belang een antwoord te vinden op de vraag welke redenen daartoe aanleiding hebben gegeven. Daarnaast is het van betekenis de consequenties van bepaalde wettelijke regelingen na te gaan. Om deze redenen worden vóór de rapportering van de eigenlijke resultaten van het onderzoek in hoofdstuk II enige juridische aspecten van de bedrijfsovergang en de generatiewisseling belicht. Voor een deel betreft dit regelingen uit het verbintenisrecht, voor een ander deel regelingen uit het erfrecht. Het is noodzakelijk aan het erfrecht een korte bespreking te wijden daar de landbouw in hoofdzaak in gezinsbedrijven wordt uitgeoefend en gekenmerkt wordt door een grote mate van bedrijfscontinuïteit.

Daarnaast kent de landbouw ook een vrij grote beroepscontinuïteit en kiest vaak meer dan één kind het beroep van de vader; mede hierom is het gewenst meer uitvoerig aandacht te schenken aan de ouderlijke gezinnen. Kindertal en beroepskeuze zijn in sterke mate bepalend voor de problematiek van de bedrijfsovergang. Zo is onder meer de beroepskeuze van de kinderen van invloed op de keuze van de opvolger(s) en heeft het kindertal consequenties voor de financiering van de bedrijfsoverneming. De gezinssituatie welke in hoofdstuk III wordt besproken, vormt daarom een belangrijk uitgangspunt bij het onderzoek naar de wijze waarop de generatiewisseling tot stand komt. Enige hiermede verband houdende onderwerpen, zoals onder meer de leeftijd van het jonge bedrijfshoofd bij de overneming van het bedrijf, worden in dat zelfde hoofdstuk aan de orde gesteld.

Vele bedrijven worden geheel dan wel gedeeltelijk aan kinderen overgedragen. In hoofdstuk IV wordt getracht antwoord te geven op de vraag op welke wijze de overdracht van deze bedrijven tot stand gekomen is. Zijn deze bedrijven verdeeld of onverdeeld overgedragen? Dit hangt weer af van het kindertal, de beroepskeuze etc. zoals deze besproken zijn in het hieraan voorafgaande hoofdstuk. Onderscheid moet tevens worden gemaakt in de overdracht van het gebruiksrecht en de overdracht van het eigendomsrecht. Hebben de ouders zowel het gebruiksrecht als ook het eigendomsrecht in handen, dan is het niet noodzakelijk dat beide rechten tegelijkertijd worden overgedragen, terwijl het ook mogelijk is dat deze rechten aan verschillende personen worden overgedragen.

Zowel de eigendom als het gebruik kunnen verdeeld zijn. Ook is het mogelijk dat het gebruik van de grond en gebouwen niet ineens worden overgedragen, maar dat de overdracht geleidelijk tot stand komt. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer de ouders aan een zoon die wil huwen een deel van het bedrijf overdragen en op het overblijvende deel nog tijdelijk doorboeren. Een andere vraag is weer of de ouders het bedrijf tijdens leven overdragen dan wel, of de bedrijfsoverdracht eerst na het overlijden van de ouders tot stand komt.

Nadat aan de bedrijfsoverdracht en aan de problematiek van de ouderlijke bedrijfsoverdragers in hoofdstuk IV uitvoerig aandacht wordt

besteed, komen in de hoofdstukken V, VI en VII de bedrijfsoverneming en de problematiek van de bedrijfsovernemers aan de orde. In hoofdstuk V wordt ingegaan op de eigenlijke bedrijfsoverneming in het jaar waarin de bedrijfsovernehmer zelfstandig wordt. Met name worden vragen behandeld als van wie is het bedrijf overgenomen, van ouders of b.v. van derden, alsook op welke wijze is het bedrijf in gebruik genomen; is dit door pacht of door eigendomsverwerving. Het zal duidelijk zijn dat dit hoofdstuk over de bedrijfsoverneming voor een deel het spiegelbeeld is van het hoofdstuk over de overdracht van het ouderlijke bedrijf. Een belangrijke categorie bedrijfsovernemers is die, welke het bedrijf van derden (geen familierelatie) heeft overgenomen. Aan deze bedrijfsovernemingen van derden wordt een afzonderlijke beschouwing gewijd. Hierin wordt onder meer aandacht geschonken aan de redenen waarom deze bedrijven door en van derden resp. overgedragen en overgenomen zijn. Het gaat hier dus met name om die bedrijven waar het bedrijfshoofd geen opvolger heeft en waar het bedrijf overgedragen wordt aan iemand die meestal op het ouderlijke bedrijf "overtollig" was.

In het tweede van deze trits hoofdstukken (VI) wordt de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte in beschouwing genomen. In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de omvang van de overgenomen bedrijven gevolgd vanaf het jaar van overneming, tot aan het jaar waarin de enquête is gehouden. Allereerst wordt nagegaan op welke bedrijven zich veranderingen in de bedrijfsgrootte hebben voorgedaan en op welke wijze deze veranderingen tot stand zijn gekomen. Hierbij kan de vraag gesteld worden in welke mate de bedrijfsvergroting door grondoverneming uit het ouderlijke bedrijf hier een rol gespeeld heeft, doordat bijvoorbeeld de ouders het bedrijf geleidelijk hebben overgedragen. Voorts wordt een vergelijking gemaakt tussen de omvang van het ouderlijke bedrijf en het bedrijf van de geënquêteerde. Tenslotte wordt ingegaan op de vraag of de bedrijfsovernemers mogelijkheden tot bedrijfsvergroting in de toekomst zien.

Een belangrijk aspect van de generatiewisseling is de financiering van de bedrijfsoverneming. In het derde hoofdstuk van deze drie (VII) wordt ingegaan op de financiële aspecten van de overneming. Hierbij worden drie momenten onderscheiden en afzonderlijk behandeld: ten eerste de vorming van eigen vermogen door de opvolger voor het tijdstip van de overneming, b.v. mogelijk geworden door een arbeidsbeloning voor het thuis meewerken, ten tweede de verkrijging van eigen vermogen bij bedrijfsvergang of daarna en ten derde de financiering van de bedrijfsoverneming met vreemd vermogen.

In nauwe relatie tot de generatiewisseling staat in vele gevallen de gemeenschappelijke exploitatie, welke in hoofdstuk VIII wordt behandeld. De gemeenschappelijke exploitaties worden onderscheiden in twee groepen: die, welke vooraangaan aan de generatiewisseling en die, welke direct volgen op de generatiewisseling. Bij de gemeenschappelijke exploitatie die aan de generatiewisseling voorafgaat betreft het meestal een samenwerking tussen vader en zoon. Reden voor een dergelijke exploitatie kan bijvoorbeeld zijn een gering leeftijdsverschil tussen de vader en de zoon. Bij de gemeenschappelijke exploitatie direct volgend op de generatiewisseling gaat het veelal om een samenwerking tussen broer(s) en/of zuster(s).

In hoofdstuk IV is besproken hoe de "afbraak" van het bedrijf van de ouders tot stand komt. In hoofdstuk IX komt aan de orde op welke leeftijd de overdragers het bedrijf hebben overgedragen. Daar bedrijfs-overdracht tevens overdracht van de belangrijkste inkomensbron zal betekenen wordt tevens nagegaan op welke wijze de geabdiceerden in hun levensonderhoud voorzien. Daar overdracht veelal een verandering van woonsituatie veroorzaakt, wordt voorts ingegaan op de wijze van huisvesting na de abdicatie. Zowel ten aanzien van de wijze van levensonderhoud als ten aanzien van de wijze van huisvesting na bedrijfsoverdracht wordt aan de hand van wensen van de geënquêteerden een indruk gegeven van de ontwikkelingen welke zich in de toekomst kunnen voordoen.

Hoofdstuk X tenslotte bevat een korte samenvatting van de onderzoekresultaten, terwijl tevens op grond van deze resultaten een slotbeschouwing wordt gegeven.

HOOFDSTUK II

ENIGE JURIDISCHE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERGANG

De sociaal-economische problematiek van de bedrijfsovergang speelt in dit onderzoek, zoals reeds is gebleken uit het vorige hoofdstuk, een dominerende rol.

De bedrijfsovergang voltrekt zich echter tegen een juridische achtergrond. Treft men voorzieningen ten einde de bedrijfsovergang een vlot verloop te doen hebben, dan maakt men altijd gebruik van regelingen welke een juridisch karakter hebben. Wanneer geen voorzieningen worden getroffen, dan bepaalt het recht de uiteindelijke verhouding tussen de partijen. Ten behoeve van een juiste beeldverming is het daarom noodzakelijk de juridische aspecten van de bedrijfsovergang mede in ogenschouw te nemen.

§ 1. V r o e g e r e o n d e r z o e k i n g e n

Vooraf juristen hebben in het verleden belangstelling getoond voor de bedrijfsovergang. Welhaast vanzelfsprekend stond het rechtskader waarin zich de bedrijfsoverdracht voltrok in hun studies en onderzoeken centraal. Kennisneming van deze onderzoeken geeft een eerste inzicht in de betekenis van de juridische achtergrond van de bedrijfsovergang.

Problematiek Het zijn in hoofdzaak twee onderwerpen, welke de aandacht hebben getrokken. In de eerste plaats hield men zich bezig met de vraag in hoeverre bedrijfsovergang samenhang met bedrijfssplitsing. Meer dan eens is betoogd dat het in Nederland geldende erfrecht met zijn gelijke rechten van de kinderen, tot splitsing van bedrijven bij vererving aanleiding zou geven 1). Sommige schrijvers, die deze mening zijn toegedaan, pleiten daarom ook voor een versnelde invoering van het nieuwe erfrecht in het Ontwerp Burgerlijke Wetboek (B.W.), waardoor splitsing van bedrijven aanzienlijk zou worden beperkt 2).

Anderen werden geboeid door het vooral in Oost-Overijssel en Oost-Gelderland voorkomende verschijnsel van de ongedeelde bedrijfsoverdracht als gevolg van het in deze streken toegepaste Anerbenrecht of Saksisch erfrecht 3). Ten einde het familiebedrijf als eenheid te kunnen handhaven gaat deze ongedeelde bedrijfsoverdracht, gemeten naar de maatstaven van het wettelijk erfrecht, meestal samen met een overbedeling van de opvolger.

1) B.v.: G.H.F. Polak: "Landbouw en erfrecht", Landbouwkundig Tijdschrift, 1952.

2) B.v.: N.H. Zijp: "Landbouwwetgeving en bedrijfsgrootte" Sociaal-economische Wetgeving, jan./febr. 1962.

3) B.v.: H.J. Sanders: "De Verdeeling der Nalatenschappen etc.", diss. Amsterdam 1905;
of H.A. Cohen: "Het Blijversrecht", diss. Amsterdam 1958.

Merkwaardig is enerzijds dat dit gewoonterecht zich in vorengenoemde streken heeft kunnen handhaven en anderzijds dat dit ongeschreven recht meer borg schijnt te staan voor ongesplitste bedrijfsovergang dan het wettelijk erfrecht. Niet alleen verhindert het Anerbenrecht de versplintering van bedrijven, het lost ook ten dele het financieringsvraagstuk op, door bevoordeling van de opvolger. Gehandeld naar het wettelijk erfrecht zal door de gelijke rechten van de erfgenamen de ongedeelde bedrijfsovergang in veel gevallen moeilijker verlopen en vaak niet tot stand komen zonder een bezwaring van de eigendom met hypotheek of het op andere wijze aantrekken van relatief veel vreemd vermogen.

Onderzoek 1887 Reeds in de vorige eeuw hield men zich bezig met de gevolgen van het erfrecht. Zo stelde de Geldersche Overijsselsche Maatschappij van Landbouw in 1887 door middel van een enquête onder notarissen de volgende vraag: "Welk is de invloed van ons geldende erfrecht op het grondbezit der eigengeërfde boeren hier te lande?" 1). Deze enquête, welke door schaarste aan binnengekomen rapporten weinig resultaten opleverde, had ten doel na te gaan: "of, in hoeverre en op welke wijze het wenselijk moet worden geacht aan het gewestelijk voor het versterkerrecht afwijkende rechtsbesef onzer plattelandsbevolking een wettelijke uitweg te verleen".

In datzelfde jaar hield prof. mr. J.P. Moltzer voor de Vereeniging voor Statistiek in Nederland een inleiding waarvoor hij de bovengenoemde problemen tot onderwerp koos 2). Ook in latere jaren bleef, zij het met soms lange tussenpozen, de discussie over deze onderwerpen gaande 3).

Onderzoek 1949 Meer recent is het onderzoek van mr. J. Baert, die in 1949 eveneens door middel van een enquête onder plattelandsnotarissen een antwoord zocht op de vraag: "of deling van de grond onder de kinderen van een landbouwer-eigenaar een der oorzaken kon zijn van het ontstaan van de vele kleine boerenbedrijven hier te lande" 4).

In voorzichtige bewoordingen concludeert Baert dat de provincies Zeeland, Noordbrabant, Limburg en Drenthe in hun geheel als delingsgebieden moeten worden aangemerkt, terwijl bovendien in alle overige provincies, met uitzondering van Utrecht, streken zijn aan te wijzen waar deling regelmatig voorkomt. Enige diepte brengt Baert in zijn onderzoek door te wijzen op de mogelijkheid dat in sommige gebieden waar deling gebruikelijk was, deze niet meer voorkomt als gevolg van de afgenomen bedrijfsgrootte en hij noemt enkele streken (o.a. Zwollerkerkspeel, het gebied ten zuidoosten van de stad Utrecht, Delf- en Schieland, het Westland, het gebied om Hulst) waar dit inderdaad het geval schijnt te zijn geweest.

- 1) Sanders: "De Verdeeling der Nalatenschappen etc.", blz. 104.
- 2) J.P. Moltzer: "Erfrecht en Landbouwbedrijf", Sociaal Weekblad 1887, No. 530-33.
- 3) Bijv. D. van Blom: "Boerenerfrecht (met name in Gelderland en Utrecht)", de Economist 1915 blz. 847-896.
- 4) J. Baert: "Deling van grond bij boerennalatenschappen", De Pacht, 1949, blz. 134 e.v.

Onderzoek 1960 Inzicht in de huidige ontwikkeling verschaft het verslag van de resultaten van een in 1960 door de Werkgroep Agrarisch Erfrecht 1) uitgevoerde enquête wederom onder notarissen. Het verslag meldt dat boedelscheiding herhaaldelijk tot landbouwkundig ongewenste splitsing van boerenbedrijven leidt in Drenthe en in de aangrenzende zandgebieden van Groningen en Friesland, voorts in een deel van Gelderland en Noordbrabant en tenslotte ook in Midden- en Zuid-Limburg. Hieraan wordt de conclusie verbonden, dat de gevonden splitsingsgebieden "vrij nauwkeurig" samenvallen met de delingsgebieden uit het ruim tien jaar eerder verrichte onderzoek van Baert. Overigens constateert ook de werkgroep een afnemende delingsgewoonte in enige streken. Een bezwaar van deze enquête onder notarissen is, dat de mate, waarin splitsing voorkomt niet gekwantificeerd kan worden en derhalve geen indruk kan worden verkregen van de mate waarin het aantal splitsingen afneemt. Voorts is het niet uitgesloten dat sommige notarissen in hun antwoorden te veel aandacht aan het verleden hebben geschonken. In deze studie zijn de perioden van handeling daarentegen nauwkeurig omljnd.

Een ongeveer gelijktijdig verricht onderzoek, dat echter aan de juridische achtergrond van de bedrijfsovergang voorbijgaat, is dat naar de bedrijfsopvolging en wisseling in het grondgebruik in de periode 1956-1959 2). Ook uit dit kwantitatief gerichte onderzoek blijkt, dat splitsing van bedrijven in deze periode een vrij veel voorkomend verschijnsel was.

§ 2. G e n e r a t i e w i s s e l i n g e n e r f r e c h t

Gezinsbedrijf en bedrijfs- en beroepscontinuïteit kenmerken de landbouw. Het landbouwbedrijf is dan ook ten tijde van de generatiewisseling veelal betrokken bij de verdeling van een opengevallen nalatenschap. Het is om deze reden dat thans enige belangrijke bepalingen uit het erfrecht aan de orde worden gesteld.

Het erfrecht houdt zich bezig met de vermogensrechtelijke gevolgen van overlijden. Onderscheid kan daarbij worden gemaakt in het testamentair erfrecht en versterkererfrecht. Indien de erflater is overleden zonder uiterste wil (testament), dan heeft vererving plaats volgens wettelijke regels.

Bron en Het burgerlijk recht (privaatrecht) en daarmee het erf-
beginsel recht is ontleend aan de Code Civil en dus geboren uit het
Romeinse recht. Prof. mr. J.M. Polak wijst erop, dat men
in dit erfrecht, in Nederland ingevoerd in het begin der vorige eeuw,
zowel het aspect van de vrijheid als dat van de gelijkheid terugvindt
3) 4). De vrijheid komt tot uitdrukking in de bevoegdheid van de erflater

- 1) Werkgroep Agrarisch Erfrecht van het Landbouwschap: "Beredeneerd verslag van de enquête agrarisch erfrecht", 's-Gravenhage 1961.
- 2) Landbouw-Economisch Instituut: "Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond 1956-1959", 's-Gravenhage 1962.
- 3) J.M. Polak: "Landbouw en erfrecht", W.P.N.R. No. 4547, 2 augustus 1958.
- 4) Dit wil overigens niet zeggen, dat aan het oudhollands recht b.v. het gelijkheidsbeginsel volkomen vreemd zou zijn. Zo schrijft De Groot in zijn inleiding III, dl. 28: "en 't geen niet deelbaar is behoort dien te volgen, die 't meeste deel heeft of de delen gelijkzijnde, die de meeste reden van zucht heeft tot de zaak, mits doende vergoeding aan de anderen".

een deel van zijn vermogen, afhankelijk van het aantal kinderen, na te laten aan wie hij wil. De gelijkheid bestaat hierin dat alle kinderen als wettige erfgenamen rechten kunnen doen gelden op de z.g. legitieme portie. Ieder der erfgenamen heeft voorts de vrijheid scheiding en deling der nalatenschap te vorderen, deze kan ook tot stand komen zonder tussenkomst van de rechter of overheid.

Legitieme portie Wat moet nu worden verstaan onder de legitieme portie of het wettelijk erfdeel? De legitieme portie is "een gedeelte der goederen, hetwelk aan de bij de wet geroepene erfgenamen in de rechte linie wordt toegekend en waarover de overledene noch bij gifte onder de levenden, noch bij uitersten wil heeft mogen beschikken" (art. 960 B.W.). Essentieel hierbij is, dat de legitimarissen een onaanastbaar recht hebben op hun erfdeel in natura.

Is er geen testament er zijn er geen giften gedaan die de legitieme portie hebben aangetast, dan krijgen de erfgenamen (w.o. de langstlevende echtgeno(o)t(e))gelijke delen uit de nalatenschap.

Hooveel bedraagt de legitieme portie? Wanneer een der ouders overlijdt, dan komt ingeval van een algemene gemeenschap van goederen, de helft van het gemeenschappelijk vermogen toe aan de achterblijvende echtgeno(o)t(e). Is er één kind, dan bedraagt volgens de algemene regels diens legitieme portie de helft van dat vermogen, dat hem nagelaten zou zijn, wanneer er geen testament was of geen giften waren gedaan. Zijn er twee kinderen, dan bedragen hun gezamenlijke porties twee derde van het hun nagelaten vermogen, zijn er drie of meer kinderen dan bedragen hun totale aanspreken niet meer dan 75% van dit vermogen.

De overledene is vrij het overblijvende deel na te laten aan de achterblijvende partner, aan een kind, bijvoorbeeld de bedrijfsopvolger, of aan een willekeurige andere persoon. Dit wordt de testeervrijheid genoemd. Overschreden wordt deze testeervrijheid, wanneer bijvoorbeeld de overbedeling van de bedrijfsvoornemer zover gaat dat de legitieme portie van de andere erfgenamen wordt aangetast. Dit kan een bron van moeilijkheden tussen de erfgenamen tot gevolg hebben. De benadeelde legitimarissen kunnen eisen in hun legitieme te worden gesteld, zij kunnen er zich ook bij neerleggen.

Grootte der porties Om de grootte der erfenis te kunnen bepalen zal de grootte van de nalatenschap bekend moeten zijn. Deze bestaat globaal uit het saldo van bezittingen en schulden. Schenkingen, welke door de erflater in het verleden zijn gedaan, moeten bij dit saldo worden opgeteld. Hebben deze schenkingen de legitieme aangetast, dan kan teruggave, voor zover nodig, worden gevorderd. Een belangrijke oorzaak van het ontstaan van z.g. "ruzieboedels" kan reeds worden voorkomen, indien op gemakkelijke en onbetwistbare wijze de grootte van de nalatenschap kan worden vastgesteld. Zo kan het bijvoorbeeld van belang zijn indien van een vóór het overlijden verkochte boerderij een taxatierapport van een deskundige aanwezig is. Een goede administratie en het tijdig op de hoogte brengen van de wettige erfgenamen omtrent de financiële positie speelt hierbij een belangrijke rol. Ten aanzien van de waardebepaling van de nagelaten goederen kan zowel van de verkeerswaarde als van een andere (lagere) waarde, b.v. de

bedrijfswaarde (opbrengstwaarde) worden uitgegaan. Wat het te hantieren waardebegrip alsmede de waardebepaling aangaat hierover kunnen de erfgenamen van mening verschillen. Wanneer men gencodzaakt wordt de hulp van de rechter in te roepen, dan zal deze bij de waardebepaling wel van de verkeerswaarde uitgaan.

Bedrijfssplitsing en boedelscheiding In het algemeen kan ieder van de erfgenamen zijn deel in de goederen van de nalatenschap opeisen. Is een boerenbedrijf reeds vóór het overlijden van een of beide ouders definitief overgedragen, zonder dat de koopsom volledig voldaan is, dan hebben de andere erfgenamen een vordering op de opvolger. Behoort het bedrijf echter nog tot de nalatenschap, dan is ten gevolge van de gelijkberechtiging, splitsing niet uitgesloten. Uiteraard kan het bedrijf ook worden gesplitst wanneer er voorzieningen tijdens het leven zijn getroffen of indien er een testament aanwezig is, maar de kans op splitsing is het grootst indien dit niet het geval is 1). Zijn geen voorzieningen tijdens het leven getroffen, dan is het niet mogelijk splitsing te voorkomen indien de erfgenamen het daarover eens zijn.

Financiering De mate, waarin splitsing van bedrijven voor zal komen is sterk afhankelijk van de beroepsmogelijkheden buiten de landbouw 2). Een periode van continue economische groei, van ontsluiting van het platteland en van een achterblijven van het inkomen van de landbouwers ten opzichte van personen in andere bedrijfstakken zal tot gevolg kunnen hebben dat het aantal splitsingen na verloop van tijd geleidelijk vermindert. De betekenis van het erfrecht ondergaat dan een accentverandering.

Moet in een dergelijke periode een landbouwbedrijf worden overgedragen, dan zal er in veel gevallen slechts één bedrijfsopvolger zijn. De bedrijfsopvolger komt dan voor een niet gering financieringsprobleem te staan (zowel bij het testamentair als bij het versterferf-recht), daar de niet-opvolgende kinderen een direct opeisbare vordering op de bedrijfsopvolger hebben ter grootte van hun aandeel in de boerderij. Ook wanneer zoals hierboven reeds is opgemerkt, het bedrijf geen deel uitmaakt van de nalatenschap staat de bedrijfsopvolger veelal voor niet geringe financieringsproblemen. In vele gevallen is immers het bedrijf voor een aanzienlijk deel gefinancierd met vermogen dat tot de nalatenschap behoort.

Lukt het de bedrijfsopvolger niet om in deze vermogensbehoefte te voorzien, dan zal hij zijn bedrijf niet onverkort kunnen exploiteren.

- 1) In dit verband kan gewezen worden op het hier te lande gedurende de bezettingsjaren (september 1942) van kracht geweest zijnde "Vervreemdingsbesluit Landbouwgronden". Het doel van dit besluit was het splitsingsgevaar af te wenden door de grondkamer te bevelen toezicht uit te oefenen op de uitvoering van testamentaire beschikkingen en op de scheiding en deling van boedels, waarbij voorop stond ondoelmatige en ongewenste splitsing tegen te gaan. Zie blz. 87.
- 2) Daarnaast heeft ook de Wet Vervreemding van Landbouwgronden het aantal bedrijfssplitsingen beperkt.

Toekomst De voorstellen tot wijziging van het B.W. houden zich zowel bezig met het splitsingsgevaar alsook met het financieringsvraagstuk.

Twee belangrijke wijzigingen in het erfrecht zijn van betekenis voor de beperking van het splitsingsgevaar. De testeervrijheid wordt uitgebreid, doordat de erflater uitdrukkelijk de bevoegdheid krijgt het bedrijf ongedeeld aan een van zijn kinderen (of een vreemde) na te laten (testamenteir erfrecht). De tweede wijziging is deze, dat wanneer de ouders de opvolging niet hebben geregeld (b.v. bij testament) en de kinderen het over de opvolging niet eens kunnen worden, de boedelrechter de bevoegdheid heeft zelfstandig een bepaalde verdeling aan de kinderen op te leggen (versterferfrecht). De ouders behouden echter ook in het nieuwe erfrecht de bevoegdheid te splitsen, terwijl eveneens de kinderen, wanneer de ouders geen regelingen omtrent de verdeling van de nalatenschap hebben getroffen, eensgezind tot bedrijfssplitsing kunnen besluiten.

In de voorstellen tot wijziging van het B.W. zijn de geldelijke aanspraken van de niet-opvolgende erfgenamen evenals in het huidige erfrecht, in principe direct opeisbaar. Het nieuwe B.W. kent echter zowel in het testamenteir erfrecht (art. 4.3.3.10) als in het abintestaat erfrecht (art. 3.7.1.14) uitzonderingsgevallen. Wanneer kan worden aangetoond dat de bedrijfsvoortzetting tot financiële moeilijkheden leidt, zal de opvolger zijn schulden aan de mede-erfgenamen in termijnen mogen voldoen. Hier staat tegenover dat de "overige" erfgenamen voldoende zekerheid van de bedrijfsvoering kunnen eisen. Financiering door middel van het niet-uitgekeerde erfdeel verkrijgt door deze wijzigingen een wettelijke basis.

Buitenland De wijzigingen zoals voorgesteld in het Ontwerp-B.W. vertonen een sterke verwantschap met het toewijzingsstelsel of "Zuweisungsverfahren"; dat in Zwitserland sinds 1907 van kracht is. Ook andere Europese landen, zoals Frankrijk en Duitsland hebben dit stelsel, zij het enigszins gewijzigd, ingevoerd en trachten op deze wijze bedrijfssplitsing te voorkomen. Het toewijzingsstelsel wordt toegepast in geval van versterferfrecht, wanneer dus de erflaters geen regelingen hebben getroffen. In wezen neemt dit stelsel een positie in tussen ons huidige erfrecht en het reeds eerder genoemde z.g. "Anerbenrecht". Zoals in dit laatstgenoemde recht is er dus slechts één opvolger.

Wanneer niet wordt gesplitst, hoe regelt de opvolger dan de financiering van zijn bedrijf? Van veel belang is daarbij welke waarde men aanhoudt bij de vaststelling van de uitkeringen die aan de niet-opvolgende erfgenamen betaald moeten worden door de erfgenaam die het bedrijf krijgt toegewezen. Deze waardebepaling is niet in alle landen dezelfde. In Frankrijk worden deze uitkeringen op basis van de verkeerswaarde berekend, terwijl in Zwitserland en Duitsland de "Ertragswert" of opbrengstwaarde hiervoor als grondslag wordt genomen. In Oostenrijk is de situatie in zoverre weer anders dat daar een zodanige waarde wordt aangenomen, dat de "Anerbe wohl bestehen kann". In Noorwegen, waar de rechter tot een billijke schatting moet komen vertoont de waardebepaling een sterke gelijkens met het Oostenrijkse stelsel. In Nederland zal volgens het Ontwerp-B.W. het bedrag dat de overnemer moet uitkeren worden berekend

op basis van de verkeers- of marktwaarde. Een zelfde situatie dus als bij het overnemen van bedrijven van vreemden, waar ook de verkeerswaarde moet worden betaald 1).

Het aanhouden van de verkeerswaarde bij de vaststelling van de uitkeringen aan de mede-erfgenamen kan tot financieringsmoeilijkheden voor de overnemer leiden. Vandaar dat de wettelijke regeling voorziet in de mogelijkheid van uitbetaling in termijnen. Ook Frankrijk en Zwitserland kennen de betaling in termijnen. Overigens schijnt de hiermede opgedane ervaring in deze landen niet gunstig te zijn 2).

Frankrijk en Zwitserland kennen nog een andere wettelijke regeling welke de financiering door de bedrijfsovernemer vergemakkelijkt. In beide landen heeft de bedrijfsovernemer evenals de andere legitimarissen recht op het z.g. "Salaire différé" of uitgesteld loon. Dit houdt in dat kinderen, die na een zekere leeftijd arbeid op het ouderlijke bedrijf hebben verricht zonder daarvoor een redelijke tegenprestatie te hebben ontvangen bij de verdeling der nalatenschap aanspraak kunnen maken op een vergoeding ter grootte van een bepaald bedrag per jaar. Noch in het huidig erfrecht, noch in het nieuwe erfrecht kent Nederland een regeling waarin met dit z.g. uitgestelde loon rekening wordt gehouden.

§ 3. De belangrijkste overdrachtsvormen 2)

Tussen bedrijfsovergang en vererving bestaat weliswaar een nauw verband, maar dit wil niet zeggen dat het bedrijf altijd tot de nalatenschap behoort. Er zijn immers vele juridische mogelijkheden de exploitatie tijdens het leven der ouders over te dragen. De diverse overdrachtsvormen kunnen worden onderscheiden in erfrechtelijke en niet-erfrechtelijke regelingen. Bij de laatste categorie, de regelingen onder de levenden, kan de bedrijfsoverdracht tot stand komen zowel tijdens het leven van de ouders als bij overlijden der ouders. Erfrechtelijke regelingen kunnen worden onderscheiden in gevallen waarin er een testament aanwezig is en de bedrijfsoverdracht bij overlijden plaatsheeft en in vele gevallen waarin er geen testament aanwezig is en de bedrijfs-overdracht eerst na het overlijden van de ouders of een der ouders kan worden geregeld.

De keuze van de overdrachtsvorm is afhankelijk van het doel dat men nastreeft. Besluiten de ouders nog tijdens het leven de exploitatie over te dragen, dan zal een redelijke tegenprestatie van de overnemer worden verlangd. Overdracht betekent immers meestal overdracht van de belangrijkste inkomensbron en de ouders zullen dus in staat moeten worden gesteld op passende wijze in hun levensonderhoud te voorzien.

- 1) Gedurende de gehele periode van onderzoek was de Wet Vervreemding Landbouwgronden van kracht, welke 1 januari 1963 is komen te vervallen. De nettopachtwaarde (opbrengstwaarde) vormde in deze wet de grondslag voor de vaststelling van de maximumprijs.
- 2) J.M. Polak, blz. 19.
- 3) Zie voor een volledige sterk juridisch getinte verhandeling: W.B. Helmich e.a.: "Bedrijfsopvolging in de landbouw", december 1961.

Voorts zullen de ouders hun bedrijf willen overdragen aan de huns inziens meest geschikte opvolger. Bovendien zullen zij onenigheid met en tussen de kinderen over overdrachts- en nalatenschapsregelingen willen voorkomen.

De aspirant-opvolger wenst een zo groot mogelijke zekerheid dat hij het bedrijf kan overnemen. Hij zal willen weten of hij het bedrijf in zijn geheel kan overnemen dan wel of hij een gedeelte zal moeten afstaan aan andere gegadigden. Voordat de opvolger tot overnemen komt zal hij op de hoogte willen zijn van de mogelijkheden welke het bedrijf hem biedt. Hij zal willen weten welke verplichtingen hij door overneming op zich neemt, of hij boven zijn broers en zusters zal worden bevoordeeld, in welke mate dit het geval zal zijn en ook of hij een vergoeding zal ontvangen voor de door hem op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid. Voor de opvolger is het daarom van grote betekenis te weten hoe de financiële regeling zal worden.

Uiteraard zijn ook de broers en zusters geïnteresseerd bij bedrijf en nalatenschap. Met het oog op hun beroepskeuze zullen zij tijdig moeten weten dat niet alle kinderen voor bedrijfsopvolging in aanmerking komen. Vervolgens zullen deze niet-opvolgende kinderen te zijner tijd hun gehele wettelijk erfdeel uit de nalatenschap willen ontvangen. Mede in verband met hun eigen toekomstmogelijkheden kan een inzicht in de grootte van de te verwachten erfenis van belang zijn. Kennis van het tijdstip waarop uitkeringen mogen worden verwacht, is in sommige gevallen eveneens van belang.

Ook de overheid is geïnteresseerd in zowel het economische als sociale aspect van de bedrijfsovergang. Als fiscus is zij bovendien participant. Fiscale motieven zijn daarom medebepalend bij de keuze van de overdrachtsvorm.

Verkoop Verkoop van het bedrijf behoeft niet altijd bedrijfsverdracht tijdens het leven in te houden. Verkoop onder opschortende voorwaarde van vooroverlijden en verkoop met uitgestelde levering kunnen als voorbeelden worden genoemd, waarbij bedrijfsopvolging na overlijden tot stand komt. Dit is uiteraard ook het geval wanneer gebruik wordt gemaakt van een verkregen recht van koop na overlijden. Financieel wordt de verkoop niet altijd als gunstig gezien, hoofdzakelijk omdat registratierecht en overdrachtskosten moeten worden betaald.

Wat heeft in het algemeen plaats bij verkoop? De verkoper beëindigt het bedrijf, de goederen behorende tot het bedrijf (debetzijde balans) worden overgedragen, maar het vermogen van de verkoper (creditzijde balans) blijft intact 1). Voor de overnemer ontstaat een schuld, waarvan de betaling op vele wijzen kan worden geregeld. Zo kan de koopsom ineens of in termijnen worden betaald, of voorlopig geheel schuldig worden gebleven.

1) Ook bestaat de mogelijkheid, die vooral in Friesland nogal eens voorkomt, dat het bedrijf wordt verkocht, b.v. aan een verzekeringsmaatschappij, waarbij de oude eigenaar of oude pachter echter de exploitatie behoudt, ook is het mogelijk dat de koper het bedrijf aan een andere gebruiker verpacht.

Ook is het mogelijk dat verkoop plaatsheeft onder voorbehoud van vruchtgebruik, lijfrente of periodieke uitkering in natura (z.g. kostcontract).

Betaalt de overnemer ineens, dan zal hij met eigen vermogen en/of met vreemd vermogen (b.v. hypotheek) in zijn vermogensbehoefte moeten voorzien.

Financiert de opvolger zijn bedrijf geheel of gedeeltelijk met vreemd vermogen of met vermogen van zijn ouders, dan zal het bedrijf voldoende inkomen moeten opleveren voor het noodzakelijke levensonderhoud en om dat deel van de aflossing dat niet door afschrijvingen kan worden gedekt, te kunnen voldoen. Het risico van prijsverandering van het gekochte komt vanaf het moment dat de transactie tot stand komt voor rekening van de koper, onafhankelijk van het feit of levering op hetzelfde ogenblik of eerst later tot stand komt.

In het algemeen verandert het vermogen van de overdrager niet in omvang. Bij de overdracht van het bedrijf ontvangt de bedrijfsoverdrager contant geld of een vordering 1). Het vermogen en veelal ook nog aanwezige goederen zullen dus verdeeld moeten worden wanneer er meer erfgenamen zijn na het overlijden van een of beide ouders. Voor de verdeling van het vermogen onder de erfgenamen behoudt daarom het testament zijn betekenis.

Het voordeel van deze methode is, dat de betrokkenen op een relatief vroeg tijdstip weten waar zij aan toe zijn. De opvolger is bekend, evenals de rechten en plichten van koper en verkoper. Moeilijkheden met de andere rechthebbenden over de bedrijfsopvolging worden vermeden wat echter niet zeggen wil dat tussen de erfgenamen geen onenigheid kan bestaan wanneer toe verdelingsverdeling moet worden overgegaan.

Schenking Schenking is een overeenkomst waarbij de schenker tijdens leven een goed afstaat zonder dit later terug te kunnen vorderen en zonder een tegenprestatie te eisen van de begiftigde die het goed aanneemt (zie art. 1703 B.W.). Anders dan bij verkoop wordt bij schenking dus geen tegenprestatie verlangd, zodat bij schenking niet alleen overdracht van goederen (kapitaal) plaatsheeft, maar ook overdracht van vermogen.

Als vorm van bedrijfsoverdracht is schenking niet aantrekkelijk, omdat een vrij hoog schenkingsrecht moet worden betaald en de legitieme van de andere erfgenamen kan worden aangetast, waardoor de overnemer niet de waarborg heeft van het ongestoorde genot van hetgeen overgenomen is. De erfgenamen die benadeeld zijn door deze schenking kunnen immers inkorting vorderen.

Hoewel dus de schenking als vorm van bedrijfsoverdracht minder geschikt is, heeft zij toch wel aantrekkelijke zijden. Zo kan de schenking met het doel tot geleidelijke vermogensoverdracht te komen fiscale voordelen hebben. Als voorbeeld kan worden genoemd het jaarlijks kwijtschelden van een gedeelte van een schuldig gebleven koopsom aan de bedrijfsopvolger. Blijft deze schenking beneden een bepaald bedrag per jaar, dan is geen schenkingsrecht verschuldigd. Voorwaarde is echter ook hier, dat de legitieme portie van de andere erfgenamen niet mag worden aangetast.

1) In het geval de koopsom niet contant wordt ontvangen kan echter door de waardedaling van de gulden de reële vermogenspositie van de overdrager ongunstig worden beïnvloed.

Verpachting van eigendomsbedrijven Interessant als vorm van exploitatieoverdracht is de verpachting. Hierbij moet men met name denken aan bedrijven welke geëxploiteerd worden door de ouders-eigenaars en die nu overgedragen worden door verpachting aan een of meer kinderen. Hierboven werd bij de verkoop als overdrachtsvorm vastgesteld dat het vermogen van de verkoper, globaal genomen, in stand bleef en dat alleen de tot het bedrijf behorende goederen worden overgedragen. Bij verpachting wordt evenals bij verkoop het bedrijf door de overdrager beëindigd, maar in tegenstelling tot de verkoop wordt alleen het gebruik overgedragen en niet de eigendom, Zowel het vermogen als het goederenpakket ondergaan bij de verpachter door het feit van verpachten geen verandering 1). Wel kunnen verkoop en verpachting naast elkaar voorkomen, bijvoorbeeld door verkoop van de dode en levende inventaris en door verpachting van grond en gebouwen. Daarbij is het dan weer mogelijk dat op de verpachting van grond en gebouwen tenslotte weer verkoop volgt.

De verpachting heeft voor de bedrijfsovernemer als voordeel dat zijn vermogensbehoefte sterk wordt beperkt, zodat hij kan beginnen met relatief weinig eigen vermogen. Bovendien vormt de pacht een vast inkomen voor de oudedagsvoorziening van de bedrijfsoverdrager. Wanneer de overnemer het bedrijf zou kopen en het daarvoor benodigde vermogen zou lenen, dan is in het algemeen de verschuldigde rente hoger dan het pachtbedrag. Wanneer echter te zijner tijd de eigendom door de opvolger toch moet worden overgenomen, dan heeft in een tijd van prijsstijging de koop belangrijke prijsvoordelen voor de opvolger in vergelijking tot de pacht. De bedrijfsoverdrager daarentegen heeft in een dergelijke periode meer belang bij verpachting.

Een nadeel van verpachting is, dat bij de toekomstige boedelscheiding moeilijkheden met de (andere) erfgenamen kunnen ontstaan, omdat zij (mede) aanspraken kunnen doen gelden op de boerderij, welke immers tot de goederen van de verpachter behoort.

Wel dient hierbij rekening te worden gehouden met de bescherming die de Pachtwet de pachter biedt 2). Wanneer het nieuwe B.W. van kracht wordt, kan in dergelijke gevallen de boedelrechter de boerderij toewijzen aan de pachter (-legitimaris), voor wie het goed een bijzondere waarde heeft. De door de pachter gewenste zekerheid, in het ongestoorde genot van het bedrijf te blijven, kan worden vergroot door in het pachtcontract een recht van koop na overlijden of een koopoptie bij beëindiging van de pachtovereenkomst op te nemen.

Pachtoverdracht Naast de eigendomsbedrijven zijn er bedrijven welke geheel of gedeeltelijk door de ouders gepacht zijn. In hoeverre is nu de situatie bij de overdracht van gepachte bedrijven anders dan bij de overdracht van bedrijven die eigendom zijn van de gebruikers? De pachtoverdracht is geregeld in de Pachtwet. Onderscheiden

- 1) Afgezien dan van het feit dat een verpachte boerderij bij verkoop in de regel minder zal opbrengen dan wanneer deze vrij van pacht is te aanvaarden.
- 2) Art. 12 van de Pachtwet maakt het in bepaalde gevallen mogelijk bij verpachting van ouders aan kinderen kortere dan de wettelijke termijnen te contracteren. In het algemeen is echter de verpachting van korte duur economisch en sociaal niet gunstig.

kunnen worden de in-de-plaats-stelling tijdens leven (art. 49) en de voortzetting van de pachtovereenkomst na overlijden (art. 54). In bepaalde gevallen (het bereiken van de 65-jarige leeftijd, of in geval van ziekte of invaliditeit) kan de pachter zich tot de pachtkamer wenden met de vordering bijvoorbeeld zijn zoon in zijn plaats als pachter te stellen. In geval van overlijden kunnen de bloed- of aanverwanten in de rechte lijn zich tot de pachtkamer wenden met de vordering in de plaats van de overledene de pachtovereenkomst te mogen voortzetten. Daar er zonder toestemming van de verpachter niet gesplitst mag worden, is er in het algemeen slechts één opvolger. De vermogensbehoefte van de bedrijfsopvolger is ook in dit geval geringer dan bij koop. Bij de pacht van ouders is deze geringere vermogensbehoefte meestal slechts van tijdelijke aard, daar later in het algemeen de eigendom zal worden overgenomen, terwijl bij de pachtoverneming deze geringere vermogensbehoefte, doordat gepacht wordt van vreemden, in de meeste gevallen van permanente aard is. Doordat grond en gebouwen niet tot het vermogen van de ouders behoren, hebben de ouders geen vordering op de overnemer, de wet kent nl. geen vordering toe op grond van overdracht van het pachtrecht. De oudedagsvoorziening van de ouders kan hierdoor gevaar lopen met name indien zijn afhankelijk zijn van de opbrengst bij verkoop van de roerende goederen. In het tekort aan middelen voor de oude dag tracht men somste voorzien door onderpacht of door een koop-kostcontract (koop van roerende goederen). Een andere mogelijkheid om de inkomsten nog zo lang mogelijk op peil te houden is het vormen van een maatschap.

Maatschap Een maatschap is een overeenkomst tussen twee of meer personen welke ten doel heeft de arbeid en bepaalde economische goederen van de contractanten in gemeenschap te brengen en het daaruit ontstane voordeel gezamenlijk te delen. Het gaat in dit verband met name om een maatschap tussen een vader en een of meer kinderen. De maatschap neemt de boerderij over of pacht deze van de vader of van een vreemde. De vordering van een maatschap betekent dus niet dat de jonge ma(a)t(en) goederen of vermogen krijgen overgedragen, maar dat goederen en arbeid en/of vermogen worden ingebracht in de maatschap. Voor de jonge exploitant(en) is het niet noodzakelijk dat vermogen of goederen worden ingebracht; hij (zij) zou(den) kunnen volstaan met de inbreng van zijn (hun) arbeid. Gesproken zou in dit verband kunnen worden van een getrapte overdracht van de exploitatie. Door de vorming van de maatschap komen leiding en risico op de gezamenlijke exploitanten te rusten. Meestal zal het oude bedrijfshoofd na kortere of langere tijd het bedrijf volledig over willen dragen aan de persoon met wie hij de maatschap heeft gevormd. In dit licht dient ook de opnemng van een verblijvons- en overnemingbeding in het maatschapscontract te worden bezien, welke de jonge maat de opvolging verzekert. De rol van de niet-opvolgende erfgenamen bij de bedrijfs-overgang wordt door deze bedingen aanzienlijk gereduceerd.

Het is ook denkbaar dat de maatschap eindigt in een verpachting van het bedrijf aan de jonge maat. Op de verpachting kan dan weer verkoop volgen.

De hierbedoelde samenwerkingsvorm (exploitanten van 2 generaties), welke als een eerste fase in de bedrijfsoverdracht moet worden beschouwd dient niet te worden verward met die maatschappen welke in vele gevallen een meer perkament karakter hebben (exploitanten van 1 generatie). Zoals het overgedragen bedrijf dat de erfgenamen voor gezamenlijke rekening exploiteren.

Erfstelling en legaat Hoewel bij erfstelling en legatering de bedrijfsoverdracht eerst tot stand komt na overlijden der ouders hebben deze reeds tijdens het leven door testament voorzieningen voor de opvolging getroffen. Onder erfstelling moet worden verstaan een uiterste wilsbeschikking, waarbij de erflater aan een of meer personen de goederen of een evenredig deel na te laten goederen toekent. Het gaat bij erfstelling om opvolging onder algemene titel. Bij legaat is er sprake van opvolging onder bijzondere titel. Legaat is een making waarbij de erflater bepaalde goederen of alle goederen van een bepaalde soort vermaakt aan de legataris.

Van opvolging door erfstelling kan dan worden gesproken indien bijvoorbeeld een van de zoons tot enig erfgenaam wordt benoemd, onder last van uitkering aan de andere erfgenamen. Wordt het bedrijf als legaat aan de opvolger nagelaten, dan noemt men dit opvolging door legaat. Uiteraard mag ook hier de legitieme niet worden geschonden. Het risico van opvolgingsmoeilijkheden kan worden beperkt door de making van het legaat tegen inbreng van de waarde, zodat prijsveranderingen niet de aantasting van de legitieme tot gevolg kunnen hebben. Aangezien testamenten te allen tijde kunnen worden veranderd (herroepen), heeft de aspirant-overnemer nooit volledige zekerheid te kunnen opvolgen.

Opvolging door erfstelling of legaat houdt in ten eerste overneming van het bedrijf, vervolgens overneming van de goederen welke tot het bedrijf behoren, tenslotte overneming van een deel van het vermogen waarmee het bedrijf is gefinancierd. Daar het bedrijf meestal het voornaamste vermogensbestanddeel vormt betekent bedrijfsoverneming veelal het ontstaan van een financieringsvraagstuk. In sommige gevallen zullen de erfdelen van de andere legitimarissen tijdelijk beschikbaar blijven om als "vreemd" vermogen in de nieuw ontstane vermogensbehoefte van de opvolger te voorzien.

Bij de verkoop is opgemerkt dat deze en andere overdrachtsvormen tijdens het leven het testament niet overbodig maken. Op deze plaats zij erop gewezen dat testament en boedelscheiding maatschapsvorming of verpachting bepaald niet uitsluiten.

De ouderlijke boedelverdeling De ouderlijke boedelverdeling is een testamentaire methode bij welke de ouders een verdeling en scheiding van hun goederen maken. De zin van de boedelverdeling is dus tweeledig: enerzijds is zij een uiterste wilsbeschikking, anderzijds is zij ten aanzien van de erfgenamen een boedelscheiding alsof de kinderen deze zelf tot stand hadden gebracht. De bedoeling van de boedelverdeling is onenigheid tussen de erfgenamen zoveel mogelijk te voorkomen. Door deze testamentaire methode kunnen de ouders b.v. de boerderij toebedelen aan de langstlevende of aan een van de kinderen onder inbreng van de waarde. De boedelverdeling kan worden betwist indien hierdoor het wettelijk erfdeel van een der erfgenamen wordt verkort (art. 1170 B.W.).

Van de ouderlijke boedelverdeling wordt in het algemeen vrij weinig gebruik gemaakt, o.m. omdat door vermogensverandering spoedig de toestand kan intreden dat de ontworpen boedelverdeling of onvolledig is geworden of niet meer kan worden uitgevoerd en omdat de ouders meestal in gemeenschap van goederen zijn gehuwd en zelden terzelfder tijd overlijden.

Bij de boedelverdeling staat de bedrijfsovernemer voor een omvangrijke vermogensbehoefte die het sterkst wordt gevoeld indien hij de inbreng in de boedel in contant geld moet voldoen. Ook heeft de aspirant-opvolger met onzekerheden te kampen. Wanneer hij zal opvolgen is onbekend, terwijl bovendien het testament altijd kan worden gewijzigd. Tenslotte kan de door de ouders gewenste verdeling worden vernietigd, indien de samenstelling of de waarde van de nalatenschap zodanig verandert, dat daardoor een aantasting van de legitieme ontstaat.

Boedelscheiding Wanneer de ouders geen voorzieningen hebben getroffen ten aanzien van de bedrijfsopvolging, dan behoort bij overlijden van een of beide ouders het bedrijf in het algemeen tot de onverdeelde boedel en moet de opvolging bij de boedelscheiding worden geregeld.

Bij boedelscheiding is het de taak van de erfgenamen een zodanige verdeling van goederen en vermogen tot stand te brengen, dat deze voor alle betrokkenen aanvaardbaar is. Moelijkheden hetzij over de opvolging, hetzij over de vermogensverdeling (b.v. tijdstip en omvang van de uitkeringen door de opvolger) kunnen hierbij gemakkelijk ontstaan. Slaagt de notaris niet in zijn bemiddelspogingen dan moet de hulp van de rechter worden ingeroepen (proceskosten).

Meestal overlijden de ouders niet gelijktijdig. Wanneer de ouders gehuwd waren in algehele gemeenschap van goederen, dan bezit de overblijvende ouder de helft van deze gemeenschap, terwijl deze als erfgenaam bovendien voor een kindsdeel in de nalatenschap gerechtigd is. Op verschillende wijze kan de onverdeeldheid worden opgeheven. Overlijdt b.v. de moeder en zijn de kinderen of de vader nog jong, dan kan het gehele bedrijf aan de vader worden toegescheiden. Mogelijk is ook de blote eigendom aan een of meer van de kinderen toe te scheiden onder voorwaarde van vruchtgebruik voor de achterblijvende ouder.

HOOFDSTUK III

DE GEËNQUÊTEERDE BEDRIJFSHOOFDEN EN DE OUDERLIJKE GEZINNEN

Alvorens de resultaten van het onderzoek te beschrijven is het gewenst enkele gegevens over de geënuquêteerde bedrijfshoofden te vermelden. Deze gegevens betreffen de leeftijd, de burgerlijke staat en de herkomst (§ 1). Voorts de relatie tot het vorige bedrijfshoofd, de bedrijfswisseling en de bedrijfsstichting.

Het merendeel van de landbouwbedrijven wordt uitgeoefend als gezinsbedrijf, waarop dikwijls één of meer kinderen meewerken, waaronder de toekomstige overnemer(s). De bedrijfsoverneming is dan ook een familieaangelegenheid en wordt in sterke mate bepaald door het kindertal. Om deze reden wordt in § 2 uitvoerig ingegaan op de samenstelling van de ouderlijke gezinnen van de geënuquêteerde bedrijfshoofden.

Om dezelfde reden houdt de aanvaardings- en huwelijksleeftijd van de opvolger verband met de bedrijfsoverneming. Deze aspecten komen aan de orde in § 3.

§ 1. Enige kenmerken van de geënuquêteerde bedrijfshoofden

Leeftijd en burgerlijke staat Het merendeel van de geënuquêteerde bedrijfshoofden (72%) was in het jaar 1960 tussen de 30 en 50 jaar oud. De verschillen tussen het zandgebied en de veenkoloniën zijn slechts gering. Dit komt tot uitdrukking in de gemiddelde leeftijd die in beide gebieden respectievelijk 41,2 en 40,8 jaar bedroeg.

Onder de bedrijfshoofden kwamen enkele vrouwen voor, nl. 3%, die allen weduwe waren. De mannelijke bedrijfshoofden waren overwegend (94%) gehuwd. Ook in dit opzicht vertonen beide gebieden nauwelijks verschillen.

Herkomst Het merendeel van de mannelijke bedrijfshoofden (65%) oefende het landbouwbedrijf uit in de gemeente waar zij waren geboren, terwijl 20% van hen afkomstig was uit een aangrenzende gemeente. De bedrijfsoverneming leidde dus wel tot een verjonging van de boerenstand, doch betekende geen aantasting van de gevestigde boerengemeenschappen. Dit houdt nauw verband met het patroon van bedrijfsoverneming waarbij de bedrijfscontinuïteit - de zoon(s) neemt(nemen) het bedrijf van de vader over - een grote rol speelt.

Dit geldt zowel voor het zandgebied als voor de veenkoloniën. Het percentage autochtonen onder de geënuquêteerde bedrijfshoofden bedroeg voor beide gebieden respectievelijk 63 en 67.

Onder de echtgenotes kwamen verhoudingsgewijs meer allochtonen voor (52%), doch zij waren merendeels in een aangrenzende gemeente geboren. Uit dezen hoofde zullen zich waarschijnlijk weinig aanpassingsmoeilijkheden hebben voorgedaan.

Over de sociale herkomst van de geënquêteerde bedrijfshoofden kan worden opgemerkt dat slechts een enkeling niet van boerenafkomst was. Van de boerenzoons had 60% vóór de bedrijfsoverneming uitsluitend op het ouderlijke bedrijf gewerkt. De overigen hadden voor het merendeel eveneens in de landbouw gewerkt, van wie de meesten gedeeltelijk thuis en gedeeltelijk op het bedrijf van de (aanstaande) schoonouders, een ander familielid of een vreemde. In 10% van de gevallen kwam een wat meer gevarieerd beroepenpatroon voor.

Met het oog op de financiering van het te zijner tijd over te nemen bedrijf, kan reeds thans worden opgemerkt, dat de beloning voor op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid dan ook van groot belang is. In hoofdstuk VII, dat handelt over de financiering van de bedrijfsoverneming, wordt hier uitvoeriger op teruggekomen.

Relatie tot vorige bedrijfshoofd Reeds eerder kwam de bedrijfscontinuïteit ter sprake. Niet minder dan 62% van de geënquêteerden namen het bedrijf van ouders over. Dit kwam vooral veel voor in de veenkoloniën, waar het van ouders overgenomen percentage bedrijven 70 bedroeg tegenover 57 in het zandgebied. De overige bedrijven werden overgenomen van andere familieleden dan ouders en/of vreemden. In hoofdstuk V wordt hier dieper op ingegaan.

Nevenbe- Behalve hun hoofdberoep oefende 6% van de geënquêteerde be-
roepen drijfshoofden een nevenberoep uit. Het meest kwam dit voor
in het zandgebied en wel overwegend bij de grondgebruikers die minder dan 10 ha in gebruik hadden. In de veenkoloniën daarentegen waren het verhoudingsgewijs meer de grotere boeren die zich vooral toelagden op het verrichten van loonwerk voor derden. In de meeste gevallen was het nevenberoep nauw verwant aan de landbouw.

Bedrijfs- Een aantal bedrijfshoofden exploiteerden op het tijdstip
wisseling van de enquête een ander bedrijf dan dat, waarop zij hun
beroeps-carrière als zelfstandig landbouwer waren begonnen. Dit overstappen op een ander bedrijf zal hierna worden genoemd "bedrijfswisseling". Over de motieven voor bedrijfswisselingen zijn geen gegevens verzameld. Uit een reeds eerder ingesteld onderzoek 1), waarbij de gegevens hieromtrent echter zijn verkregen uit de tweede hand, blijkt dat het "groter willen gaan boeren" de meest genoemde reden hiervoor was.

Het percentage bedrijfshoofden dat een tweede of volgende bedrijf in gebruik had bedroeg 20. In het zandgebied kwam bedrijfswisseling verhoudingsgewijs in iets sterkere mate voor dan in de veenkoloniën.

Vermeldenswaard is dat de bedrijfshoofden die op het tijdstip van de enquête een bedrijf exploiteerden dat van ouders was overgenomen in belangrijk geringere mate bij bedrijfswisseling betrokken zijn geweest dan hun collega's die een bedrijf in gebruik hadden dat zij van vreemden hadden overgenomen. Van de bedrijfshoofden die het huidige bedrijf van ouders overnamen, heeft nl. 7% eerder een ander bedrijf geëxploiteerd,

1) "Bedrijfsopvolging en -wisseling in het gebruik van de grond 1956-1959", L.E.I.-rapport No. 385, blz. 42.

terwijl van degenen die het huidige bedrijf van een vreemde overnamen 48% op een ander bedrijf is begonnen.

De positie van de geënquêteerden die zelfstandig zijn geworden op een ander bedrijf dan het huidige, wijkt af van die van degenen voor wie het huidige bedrijf het eerste bedrijf was. Om deze reden zal bij de in de tekst vermelde tabellen steeds worden aangegeven op welke categorie bedrijfsvernemers de gegevens betrekking hebben.

Bedrijfs- Een aantal geënquêteerden had een zelfstandige positie
stichting in de landbouw verworven, zonder dat van bedrijfsverne-
 ming in de gebruikelijke betekenis van het woord kan
worden gesproken. In deze gevallen ontstonden nl. nieuwe bedrijven. In
het zandgebied had 3% van de bedrijfshoofden en in de veenkoloniën 9%
van hen op deze wijze een bedrijf in gebruik genomen.

Tabel 3

HET ONTSTAAN VAN LAND- EN TUINBOUWBEDRIJVEN IN DE PERIODE 1947-1959

	Aantal bedrijven						w.v. de eerste grond afkomstig is van:		
	aan- vaard	w.v. nieuw ontstaan	idem in %	ontstaan door:			fami- lie	familie en vreemden	vreemden
				split- sing	ontgin- ning	samen- voeging ¹⁾			
Zandgebied	282	9	3	5	3	1	4	-	5
Veenkoloniën	141	13	9	9	3	1	11	1	1

1) Nieuw ontstaan, zonder dat van splitsing kan worden gesproken.

In de meeste gevallen was de grond afgesplitst van een bestaand bedrijf, terwijl ook door ontginning nieuwe bedrijven werden gesticht. In enkele gevallen was de grond afkomstig van verscheidene bedrijven; het betrof hier losse stukken grond waaruit nieuwe bedrijven werden geformeerd.

In de veenkoloniën had de stichting van de nieuwe bedrijven overwegend plaats op grond afkomstig van het ouderlijke bedrijf. Waarschijnlijk was de aanwezigheid van meer opvolgers de oorzaak van de splitsing. Van de nieuwe bedrijven in het zandgebied was de eerste grond verhoudingsgewijs vaker afkomstig van vreemden.

§ 2. D e s a m e n s t e l l i n g v a n d e o u d e r l i j k e
g e z i n n e n

Volgens het Nederlandse erfrecht kunnen alle kinderen gelijke rechten doen gelden op het ouderlijke vermogen. Alle kinderen zijn dus rechthebbenden op het ouderlijke vermogen. In de meeste boerengezinnen komen onder de kinderen één of meer gegadigden voor voor de overneming

van het ouderlijke bedrijf. Deze laatste kinderen zijn dus rechtheb-
 benden op het ouderlijke vermogen en tevens rechtstreeks belanghebbenden
 bij de overneming van het ouderlijke bedrijf. Naarmate het kindertal
 groter is, zal ieders aandeel in dit vermogen, waarvan het bedrijf deel
 uitmaakt, kleiner zijn en zal voor de financiering van de bedrijfsover-
 neming door degene(n) die het ouderlijke bedrijf overneemt (overnemen)
 een geringer eigen vermogen beschikbaar zijn. Behalve de omvang van het
 ouderlijke vermogen en het kindertal is ook van belang het aandeel dat
 het bedrijf uitmaakt van het vermogen. Naarmate dit aandeel groter is,
 zal de overnemer van het bedrijf de bedrijfsoverneming voor een geringer
 deel kunnen financieren met zijn aandeel in het totale vermogen.

Het is dus in het kader van de bedrijfsoverneming van belang aan-
 dacht te schenken aan het kindertal in de ouderlijke gezinnen.

Het kindertal Het gemiddelde aantal kinderen, d.w.z. het gemiddelde
 aantal rechthebenden op het ouderlijke vermogen, was
 in beide gebieden nagenoeg gelijk en bedroeg ongeveer 4. Van gezin tot
 gezin liep het kindertal sterk uiteen.

Tabel 4

KINDERTAL VAN DE OUDERLIJKE GEZINNEN 1)

	Aantal gezinnen	Percentage gezinnen met ___ kind(eren)										Gemiddeld kindertal
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	≥ 10	
Zandgebied	257	8	19	19	16	12	10	7	5	2	2	4,1
Veenkoloniën	119	10	22	23	13	8	9	3	7	2	3	3,9

1) Waarvan één of meer schoonzoon(s) in de periode 1947 t/m 1959
 zelfstandig landbouwer is geworden.

De zoons In het kader van de bedrijfsopvolging, d.w.z. als recht-
 streeks belanghebbenden bij de overneming van het ouder-
 lijke bedrijf, is vooral het aantal zoons per gezin van belang. Ook in
 dit opzicht ontlopen de beide gebieden elkaar slechts weinig. Het ge-
 middelde aantal zoons in de betrokken gezinnen bedroeg nl. in het zand-
 gebied en de veenkoloniën respectievelijk 2,0 en 2,1.

Niet alle zoons zullen echter rechtstreeks belanghebbende bij de
 overneming van het ouderlijke bedrijf zijn geweest. Een aantal hunner
 zal de voorkeur hebben gegeven aan een niet-agrarisch beroep; anderen
 zullen, na eerst in de landbouw te hebben gewerkt, zijn afgevloed om-
 dat zij geen bedrijf konden krijgen. De beroepskeuze is dus sterk be-
 palend voor de aard van de overnemingsproblematiek.

Uit de beroepen die de zoons op het tijdstip van de enquête uit-
 oefenden valt op te maken, dat toen in het zandgebied en in de veenko-
 loniën gemiddeld respectievelijk 0,3 en 0,2 zoon per gezin buiten de
 landbouw werkte. Uitgedrukt in een percentage van alle zoons was in
 het zandgebied 15% en in de veenkoloniën 10% primair, hetzij secundair
 afgevloed.

De dochters Ook onder de dochters konden gegadigden voor de overneming van het ouderlijke bedrijf voorkomen. Dit zal met name het geval geweest zijn wanneer deze dochters waren gehuwd met een in de landbouw werkende boerenzoon. In beide gebieden ontlieden deze aantallen elkaar weinig en bedroegen voor het zandgebied en de veenkoloniën respectievelijk 1,3 en 1,2.

Rechtstreeks belanghebbenden Een zuiver beeld van de mate waarin in de periode 1947-1959 in de gebieden van onderzoek sprake was van een opvolgingsvraagstuk kan niet worden gegeven, omdat de kinderloze gezinnen en de gezinnen met uitsluitend afgevoelde kinderen buiten het onderzoek zijn gebleven. Het is wel mogelijk de opvolgingsdruk in de groep gezinnen waarvan minstens één zoon werd geënuquëteerd te bepalen. Noodzakelijk is dan echter dat het aantal rechtstreeks belanghebbenden bij de overneming van het ouderlijke bedrijf op het tijdstip van overdracht bekend is. Hierbij dienen in aanmerking te worden genomen de door de zoons op dat tijdstip uitgeoefende beroepen. Zoons die op het tijdstip van de enquëte buiten de landbouw werkten, kunnen nl. op het tijdstip van overdracht van het ouderlijke bedrijf rechtstreeks belanghebbende bij de overneming van dat bedrijf zijn geweest, doch naderhand zijn afgevoeld. Daar staat tegenover dat andere zoons geen belanghebbenden waren, hoewel zij steeds in de landbouw hebben gewerkt, omdat zij ten tijde van de overdracht reeds zelfstandig landbouwer waren.

Bij de bepaling van het aantal rechtstreeks belanghebbenden werd dan ook met het voorgaande rekening gehouden. De zoons die toen thuis meewerkten of elders in loondienst in de landbouw werkten, zijn als rechtstreeks belanghebbenden bij de overneming van het ouderlijke bedrijf aangemerkt. Voorts die zoons die reeds bedrijfshoofd waren, doch gelet op de ligging en de grootte van hun bedrijf t.o.v. dat van de ouders eveneens als gegadigde voor de overneming konden worden beschouwd.

Het op deze wijze berekende aantal rechtstreeks belanghebbenden is weergegeven in de laatste kolom van tabel 5.

Tabel 5

BIJ BEDRIJFSOVERNEMING RECHTSTREEKS BELANGHEBBENDE ZOONS EN SCHOONZOONS UIT DE OUDERLIJKE GEZINNEN

	Aantal gezinnen	Gemiddeld aantal				
		zoons			dochters gehuwd met een landbouwer	rechtstreeks belanghebbenden
		to-taal	zelfstandig in de landbouw	niet zelfstandig in de landbouw		
Zandgebied	257	2,0	1,5	0,2	1,3	2,1
Veenkoloniën	119	2,1	1,7	0,2	1,2	2,1

Uit deze tabel blijkt verder dat het gemiddelde aantal zoons per gezin dat op het tijdstip van de enquëte zelfstandig landbouwer was in

het zandgebied en de veenkoloniën respectievelijk 1,5 en 1,7 bedroeg.

Het gemiddelde aantal zoons dat in loondienst in de landbouw werkte was in beide gebieden gelijk en bedroeg 0,2 per gezin.

Bedrijfs- Tot dusverre is de vraag of het opvolgingsvraagstuk ver-
grootte band houdt met de grootte van het ouderlijke bezit, bui-
ten beschouwing gebleven. Volgens tabel 6 valt enige in-
vloed van de bedrijfs grootte op de gemiddelde gezinsgrootte en het ge-
middelde aantal zoons per gezin dat zelfstandig landbouwer was, te on-
derkennen.

Tabel 6

RECHTHEBBENDEN EN RECHTSTREEKS BELANGHEBBENDEN BIJ BEDRIJFSOVERDRACHT
IN DE OUDERLIJKE GEZINNEN NAAR GROOTTEKLASSE

Gebied	Bedrijfs- grootte in ha	Aantal gezin- nen	Gem. kinder- tal (recht- hebbenden)	Gem. aantal zoons zelfst. landbouwer	Gemiddeld aan- tal rechtstreeks belanghebbenden
Zandgebied	1-10	53	3,5	1,2	1,5
	10-20	100	3,9	1,5	2,2
	≥ 20	44	4,3	2,1	2,6
Veenkoloniën	1-10	9	4,0	1,0	1,4
	10-20	29	3,6	1,3	1,7
	≥ 20	58	4,2	2,2	2,4

In het zandgebied is een duidelijk verband aanwezig tussen de grootte van het ouderlijke bedrijf en het gemiddelde kindertal in die zin, dat bij opklimmende bedrijfs grootte het gemiddelde aantal kinderen per gezin hoger was. Nog sprekender is de samenhang tussen de grootte van het ouderlijke bedrijf en het gemiddelde aantal zoons, dat op het tijdstip van de enquête zelfstandig landbouwer was. Op de bedrijven van 20 ha en groter waren verhoudingsgewijs meer zoons zelfstandig landbouwer dan op de bedrijven beneden deze grens. Voorts blijkt dat op deze kleinere bedrijven in het zandgebied verhoudingsgewijs meer zoons bedrijfshoofd in de landbouw waren dan in de veenkoloniën.

De zoons van de grotere boeren zullen waarschijnlijk ruimere kansen hebben gehad zelfstandig landbouwer te worden. In de eerste plaats lenen de bedrijven zich beter voor splitsing naarmate zij groter zijn. Verdeling van grondgebruik onder de kinderen kwam vooral op de grotere bedrijven veelvuldig voor in de periode van onderzoek (hoofdstuk IV).

Ook in financieel opzicht zullen de zoons van grotere boeren het gemakkelijker gehad hebben om een bedrijf van een vreemde over te nemen of een bedrijf te stichten op ontginningsgrond omdat grotere boeren in de regel kapitaalkrachtiger zijn dan kleine.

§ 3. B e d r i j f s a a n v a a r d i n g e n h u w e l i j k

Aanvaardings- Onder aanvaardingsleeftijd wordt verstaan de leeftijd
leeftijd waarop de jonge boer bedrijfshoofd wordt. Een groot
 aantal factoren beïnvloedt de aanvaardingsleeftijd.

Deze liggen deels aan de zijde van de overnemer en deels aan die van de overdrager. Voor zover deze factoren bepaald worden door het abdiceren- de bedrijfshoofd, zullen deze ter sprake komen in hoofdstuk IX. In deze paragraaf zal de aanvaardingsleeftijd worden belicht vanuit het gezichtspunt van de overnemer.

Vrijwel alle geënquêteerde bedrijfshoofden waren boerenzoons. Het merendeel van hen had, afgezien van de periode doorgebracht op de schoolbanken en eventueel in militaire dienst, vóór zij zelfstandig landbouwer werden uitsluitend gewerkt op het ouderlijke bedrijf. Deze tijd is niet alleen van belang voor de theoretische en praktische opleiding van het toekomstige bedrijfshoofd, doch dient hem tevens in de gelegenheid te stellen enig kapitaal te vormen om te zijner tijd de overneming van een bedrijf te kunnen financieren. Naarmate de eisen die gesteld worden aan de opleiding en de financiële draagkracht zwaarder worden, zal de aanvaardingsleeftijd hoger komen te liggen. Anderzijds werken er tegenkrachten welke tot uiting komen in een streven zo jong mogelijk op eigen benen te staan. Tot slot zij opgemerkt dat een relatief lage aanvaardingsleeftijd van belang is uit landbouwkundig oogpunt, indien men de mening deelt dat nieuwe landbouwmethoden eerder ingang vinden bij jeugdige boeren dan bij oudere.

Tabel 7

AANVAARDINGS- EN HUWELIJKSLEEFTIJD

Gebied	Periode van zelfstandig worden	Aantal be- drijfs- hoof- den	Gemiddelde leeftijd in jaren bij		Perc. bedrijfs- hoofden dat huwde		
			aanvaar- ding eerste bedrijf	huwelijk	vóór	gelijk met	na
Zandgebied	1947-1953	111	31,7	27,9	54	43	3
	1954-1959	152	31,5	27,9	48	47	5
Veenkoloniën	1947-1953	53	31,0	29,1	33	56	11
	1954-1959	76	31,1	28,6	36	55	9

Uit tabel 7, waar een tweetal perioden van overneming zijn onderscheiden, blijkt dat in beide perioden de leeftijd bij aanvaarding van het eerste bedrijf in het zandgebied enigszins hoger lag dan in de veenkoloniën. De gemiddelde leeftijd waarop de landbouwers zelfstandig werden week zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën in de periode 1954-1959 slechts weinig af van die in de periode 1947-1953.

Betrekt men eveneens de resultaten van een eerder verricht onderzoek 1) in de beschouwingen, dan blijkt zowel in het zandgebied als in de

1) 'Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw', L.E.I., 's-Gravenhage, 1959, blz. 73 e.v.

veenkoloniën de gemiddelde aanvaardingsleeftijd van de geënuquëeerden belangrijk hoger te zijn dan van een oudere generatie bedrijfshoofden.

De hier geschetste ontwikkeling zou erop kunnen wijzen dat zich bij de bedrijfsovername in toenemende mate financieringsmoeilijkheden voordoen.

Huwelijks- Naarmate op jongere leeftijd wordt gehuwd zijn de moge-
leeftijd lijkheden tot kapitaalvorming voor de bedrijfsovername
geringer. Om deze reden is het van belang in het kader
van het onderzoek naar de bedrijfsovername eveneens aandacht te schen-
ken aan de leeftijd waarop wordt gehuwd. De gemiddelde huwelijksleeftijd
was in het zandgebied in de periode 1947-1953 gelijk aan die in de periode
1954-1959 en bedroeg 27,9 jaar. In de veenkoloniën was in beide perioden
de gemiddelde huwelijksleeftijd hoger en bedroeg respectievelijk 29,1 en
28,6 jaar.

Ook in ander opzicht is het huwen van belang. Een aantal bedrijfs-
hoofden is nl. zelfstandig geworden door overname van het bedrijf van
de schoonouders. Voorts kan door huwelijk de bedrijfsovername erfrech-
telijke aanspraken doen gelden op het vermogen van zijn schoonouders en
op de goederen welke tot dit vermogen behoren.

Tot slot kan worden gewezen op de omstandigheid dat het tijdstip
van huwelijk veelal verband houdt met het tijdstip waarop een bedrijf
kan worden aanvaard. In veel gevallen zullen dan voorzieningen getroffen
moeten worden voor de huisvesting. Omdat de bereidheid bij de jonge ge-
neratie afneemt bij de ouders in te trouwen, heeft dikwijls een verbou-
wing van de boerderij plaats om deze geschikt te maken voor bewoning
door twee gezinnen. Hierdoor wordt echter beslag gelegd op kapitaal dat
anders voor investering in het bedrijf zou kunnen worden aangewend. Ook
dit kan ertoe hebben geleid, dat de leeftijd waarop de landbouwers zijn
gehuwd, gemiddeld hoger lag dan voor mannen in het algemeen in ons land.

In het zandgebied werd in beide perioden verhoudingsgewijs meer ge-
trouwd vóór, doch minder dikwijls na aanvaarding van het eerste bedrijf
dan in de veenkoloniën. Hoewel het percentage bedrijfshoofden dat in het
zandgebied huwde vóór bedrijfsovername in de periode 1954-1959 enig-
zins lager en in de veenkoloniën enigszins hoger was dan in de vooraf-
gaande periode, valt toch geen grote verandering in de samenhang tussen
huwelijks- en aanvaardingsleeftijd te constateren.

HOOFDSTUK IV

DE OVERDRACHT VAN HET OUDERLIJKE BEDRIJF

In dit hoofdstuk worden een aantal aspecten behandeld die betrekking hebben op de overdracht van bedrijven door de ouders aan één of meer kinderen. De procedure gevolgd bij de overdracht van bedrijven aan derden blijft buiten beschouwing; door de wijze van onderzoek, waarbij alleen bedrijfsovernemers werden geënquêteerd, was het niet mogelijk hierover volledige gegevens te verzamelen. Een volledig beeld van de wijze waarop de bedrijfsoverdrachten in de landbouw tot stand komen, kan dus niet worden gegeven.

De tegenpool van de bedrijfsoverdracht, de bedrijfsoverneming, komt aan de orde in hoofdstuk V. Daar wordt uitvoerig ingegaan op de wijze waarop het beginnende bedrijfshoofd het gebruiksrecht van de grond heeft verworven.

§ 1. In l e i d i n g

Een bonte scala van factoren beïnvloedt de wijze waarop de bedrijfs-overdrachten in de landbouw hun beslag krijgen. Te denken valt hierbij aan het kindertal van de ouderlijke gezinnen en de beroepskeuze van de kinderen. Hierover zijn gegevens vermeld in hoofdstuk III. Verder kan verwacht worden dat ook de omvang van het grondgebruik, de eigendom-pachtverhouding van de grond, de mogelijkheden tot het stichten van een bedrijf of de overneming van een bedrijf van derden bij bedrijfsoverdrachten een rol spelen. Dit maakt het aannemelijk dat de gevolgde overdrachtsprocedures een grote verscheidenheid te zien zullen geven.

Tot de bedrijfsoverdracht kan ook gerekend worden de overdracht van de roerende goederen (levende en dode inventaris). In dit hoofdstuk komt echter alleen de overdracht van de grond en de gebouwen aan de orde.

Bij de bedrijfsoverdracht kan onderscheid worden gemaakt tussen gebruiksoverdracht en eigendomsoverdracht. Hoewel beide tegelijkertijd plaats kunnen hebben, blijkt de gebruiksoverdracht dikwijls vooraf te gaan aan de eigendomsoverdracht. In deze gevallen is sprake van verpachting door de eigenaar-gebruiker. Is de gebruiker echter pachter, dan leidt de overdracht tot pachtopvolging.

Gebbruiks- Het belangwekkendste aspect van de bedrijfsoverdracht is
overdracht de overdracht van het gebruiksrecht. Hiervan is sprake
 wanneer de exploitatie van grond en/of gebouwen wordt
overgedragen aan de jongere generatie. Hiervoor is gezegd dat de over-
drachtsprocedures een grote verscheidenheid te zien geven. Dit komt tot
uiting in tabel 8, waar de overgedragen bedrijven in een zestal rubrieken
zijn ingedeeld.

Tabel 8

GEBRUIKSOVERDRACHT VAN DE GROND VAN DE OUDERLIJKE BEDRIJVEN

	Ineens en on- verdeeld	Geleide- lijk en onverdeeld	Ineens en verdeeld	Geleide- lijk en verdeeld	Verdeeld en schijn- bedrijf	Onver- deeld en schijn- bedrijf	To- taal
1	2	3	4	5	6	7	8
Zandgebied	93	7	41	39	13	32	225
Veenkoloniën	41	4	15	29	5	16	110

Uitgaande van de maximale oppervlakte welke door de ouders werd geëxploiteerd, is in kolom 2 vermeld het aantal bedrijven dat op een bepaald tijdstip (ineens) is overgedragen aan één kind (onverdeeld). De bedrijven uit kolom 3 zijn in gedeelten overgedragen aan één kind, met dien verstande dat tussen de overdracht van het eerste en het laatste deel een periode van ten minste 1 jaar lag. De tijdelijke verdeling die het gevolg was van de geleidelijke overdracht, is echter naderhand weer opgeheven. Van de bedrijven in kolom 4 is het grondgebruik in één jaar overgedragen aan meer personen, waardoor een blijvende verdeling van het grondgebruik plaats had. Ook de bedrijven uit kolom 5 werden blijvend verdeeld, doch anders dan bij de bedrijven uit de vorige kolom had de overdracht van deze bedrijven een geleidelijk karakter.

In tegenstelling tot de bedrijven in de kolommen 2 t/m 6, waar op het tijdstip van de enquête de overdracht van het gebruiksrecht was voltooid, was van de bedrijven in de kolommen 6 en 7 op dat tijdstip nog een gedeelte in gebruik bij de ouders. Om deze reden zijn deze bedrijven "schijnbedrijven" genoemd. Hier heeft een verdeling van het grondgebruik plaats gehad, die voor zover het de bedrijven uit kolom 6 betreft, een definitief karakter heeft, omdat reeds grond aan verscheidene personen werd overgedragen. Van de bedrijven uit kolom 7 was op het tijdstip van de enquête grond aan één kind in gebruik overgegaan.

Bij een drietal "typen" van bedrijfsoverdrachten zal uitvoerig worden stilgestaan. In de eerste plaats de geleidelijke bedrijfsoverdracht. Deze komt aan de orde in § 2. Hier zal nader worden ingegaan op het begrip en de omvang van deze wijze van overdracht van ouderlijke bedrijven. Ook de vraag waarom de bedrijfsoverdrachten een geleidelijk karakter droegen, komt ter sprake.

In § 3 worden de bedrijfsoverdrachten beschreven vanuit de gezichtshoek van de verdeling van het grondgebruik. In het bijzonder zal worden ingegaan op mogelijke samenhangen tussen de gebruiksverdeling enerzijds en de situatie in de ouderlijke gezinnen, de bedrijfsgrootte en de eigendom-pachtverhouding van de verdeelde bedrijven anderzijds. Ook de overdracht van de bedrijfsgebouwen wordt in deze paragraaf beschreven.

Paragraaf 4 behandelt de onverdeelde bedrijfsoverdrachten. Ook voor deze groep bedrijfsoverdrachten wordt nagegaan in hoeverre het in zijn geheel overdragen van het gebruiksrecht verband houdt met de bedrijfsgrootte en de eigendom-pachtverhouding.

Eigendoms- De §§ 2 t/m 4 handelen uitsluitend over de overdracht
overdracht van het gebruiksrecht van de ouderlijke bedrijven. Wan-
neer de ouders eigendomsgrond exploiteren, kan aanvan-
kelijk alleen het gebruiksrecht daarvan zijn overgedragen, terwijl de
eigendomsoverdracht op een later tijdstip is geregeld. In § 5 wordt
nagegaan in welke mate het tijdstip van gebruiksoverdracht samenvalt
met dat van eigendomsoverdracht. Eveneens komt ter sprake of er eniger-
lei verband bestaat tussen de geleidelijke gebruiksoverdracht en de
wijze waarop in deze gevallen het gebruiksrecht werd overgedragen.

Behalve het gebruiksrecht kan ook het eigendomsrecht van de grond
zijn verdeeld, waarbij ook niet-grondgebruikers het eigendomsrecht van
tot het ouderlijke bedrijf behorende grond kunnen overnemen. Ook aan
dit aspect van de bedrijfsoverdracht zal enige aandacht worden geschon-
ken.

Definitieve Op het tijdstip van de enquête was nog niet van alle
regelingen ouderlijke bedrijven de overdrachtsprocedure voltooid.

Dit was b.v. het geval bij die bedrijven waarvan de
ouders nog een gedeelte van de grond in gebruik hadden. Op andere be-
drijven was wel het gebruiksrecht van de grond overgedragen, doch was
nog geen regeling getroffen voor de eigendomsoverdracht van de eigen-
domsgrond. In al deze gevallen was dus nog geen uiteindelijke regeling
voor de bedrijfsoverdracht getroffen. In § 6 zullen de verwachtingen
van de bedrijfsovernemers omtrent de definitieve regeling worden weer-
gegeven.

§ 2. D e g e l e i d e l i j k e o v e r d r a c h t v a n h e t g r o n d g e b r u i k

Begrip en Het ouderlijke bedrijf is geleidelijk overgedragen wan-
omvang neer het grondgebruik in gedeelten is overgedragen aan
één of meer personen en tussen de overdracht van het
eerste en laatste deel een periode van ten minste één jaar ligt. Ook
wanneer de ouders het bedrijf nog slechts gedeeltelijk hebben overge-
dragen, is er sprake van geleidelijke bedrijfsoverdracht. Volgens
voorgaande omschrijving is in het zandgebied 40% en in de veenkoloniën
49% van de bedrijven geleidelijk overgedragen.

In tabel 9 is voor de voltooide en de onvoltooide bedrijfsover-
drachten afzonderlijk de bestemming van de overgedragen grond weergege-
ven, waarbij een tweetal groepen overnemers zijn onderscheiden, nl. kin-
deren en vreemden.

DE GELEIDELIJKE BEDRIJFSOVERDRACHTEN

Tabel 9

Gebied	Bedrijven waarvan alle grond werd overgedragen aan				Bedrijven waarvan tot dus- verre een gedeelte van de grond werd overgedragen aan				Alle ge- leidelijk over- gedragen bedrijven
	1 kind	2 kin- deren	1 kind + vr.	2 kinde- ren + vr.	1 kind	2 kin- deren	1 kind + vr.	2 kinde- ren + vr.	
Zandgebied	7	21	14	4	28	9	5	3	91
Veenkoloniën	4	18	8	3	16	2	2	1	54

De geleidelijkheid van de bedrijfsoverdracht is op 72% van de bedrijven een gevolg van het bij gedeelten overdragen van grond aan één of meer kinderen. Op de overige bedrijven ging, behalve naar één of meer kinderen, tevens grond naar vreemden.

Vreemden Wanneer onder de overnemers ook vreemden voorkwamen, dan ging de overdracht van grond aan vreemden op 87% van de bedrijven vooraf aan de overdracht aan één of meer kinderen. Ruim de helft van de overdrachten aan vreemden had betrekking op minder dan 35% van de oppervlakte van het bedrijf. Van de 29 bedrijven waarvan de overdracht van het gebruiksrecht was voltooid, is tevens nagegaan op welke wijze de overdracht aan vreemden heeft plaatsgehad. De meeste stukken grond bleken te zijn verpacht of verkocht, in 38% van de gevallen werd de pacht beëindigd.

Kinderen De overdracht van grondgebruik aan één of meer kinderen op verschillende tijdstippen is verreweg de belangrijkste oorzaak van de geleidelijke bedrijfsoverdrachten. Op welk deel van het bedrijf had de eerste overdracht betrekking? Met andere woorden in welke mate ontstonden door de overdracht rest- of rompbedrijven?

Tabel 10

GROOTTE VAN HET EERSTE OVERGEDRAGEN GEDEELTE BIJ GELEIDELIJKE OVERDRACHT 1)

	Aantal overdrachten waarvan het eerste deel.....% vormde van het ouderlijke bedrijf			Totaal
	< 35% (rompbedrijven)	36-64%	≥ 65% (restbedrijven)	
Zandgebied	24	15	26	65
Veenkoloniën	7	27	6	40

1) Exclusief de bedrijven waar de geleidelijkheid uitsluitend of mede veroorzaakt is door overdracht aan vreemden.

In dit verband zal worden gesproken van een restbedrijf indien de ouders ≥ 65% van de oppervlakte grond hebben overgedragen; van een rompbedrijf indien zij ≥ 35% overdroegen. Zoals uit tabel 10 blijkt, bestaat tussen het zandgebied en de veenkoloniën in dit opzicht een belangrijk verschil. In eerstgenoemd gebied maakte het eerste gedeelte dat werd overgedragen verhoudingsgewijs vaker òf het kleinste deel òf het grootste deel van het bedrijf uit dan in de veenkoloniën. Dit betekent dat in het zandgebied door de geleidelijke bedrijfsoverdracht verhoudingsgewijs zowel meer uitgesproken rompb- als restbedrijven zijn ontstaan dan in de veenkoloniën.

Corzaken Het ontstaan van rompbedrijven is meestal een gevolg van de overdracht van een klein deel van de grond aan een zoon die zelfstandig landbouwer wil worden en geen kans ziet op andere wijze

grond in gebruik te nemen. Het benodigde vermogen is in dit geval meestal klein, omdat doorgaans de grond van de ouders zal worden gepacht. Bovendien zal de overnemer vaak gebruik kunnen maken van de gebouwen behorende tot het ouderlijke bedrijf, dat immers in oppervlakte is verkleind. Hetzelfde kan gelden voor het werktuigenpark dat gezamenlijk kan worden gebruikt.

De reden waarom de vader bij de eerste overdracht slechts afstand doet van een klein deel van het bedrijf, zal veelal verband houden met de gezinssituatie. Wanneer er onder de kinderen meer gegadigden voor de overneming van grondgebruik voorkomen, kan dit een reden voor hem zijn slechts afstand te doen van een klein gedeelte van het bedrijf ten einde de mogelijkheid open te laten ook andere kinderen voort te kunnen helpen. Zoals uit tabel 9 blijkt leidde in veel gevallen de geleidelijke overdracht dan ook tot een blijvende verdeling van het grondgebruik.

In andere gevallen deed de vader reeds bij de eerste overdracht het grootste deel van het bedrijf van de hand aan één of meer zoons, zodat hijzelf een restbedrijf overhield. Hier zal in de eerste plaats het behouden van zelfstandige bezigheden of het verwerven van enig inkomen de reden zijn geweest waarom niet het gehele bedrijf op één tijdstip werd overgedragen. Meestal zal dit restbedrijf later weer worden herenigd met het afgescheiden deel, zodat hier sprake is van een tijdelijke verdeling van het grondgebruik.

Toekomst De geleidelijke bedrijfsoverdrachten die tot een blijvende verdeling van het grondgebruik leidden, waren in veel gevallen een gevolg van de aanwezigheid van meer belanghebbenden onder de kinderen voor de overneming van grondgebruik. Wanneer het aantal belanghebbenden daalt, zal de oorzaak het bedrijf geleidelijk over te dragen in betekenis afnemen en daarom is in de toekomst een daling van het aantal geleidelijke bedrijfsoverdrachten waarschijnlijk.

Een andere oorzaak van de geleidelijke bedrijfsoverdrachten is een gering leeftijdsverschil tussen de vader en de zoon-opvolger. Een tijdelijke verdeling van het grondgebruik kan dan tegemoet komen aan de wens van de zoon zelfstandig boer te worden zonder dat de vader zich geheel behoeft terug te trekken. Hetzelfde doel kan evenwel ook worden bereikt door het bedrijf tijdelijk voor gezamenlijke rekening te exploiteren. Welke van de twee oplossingen, een tijdelijke verdeling of een tijdelijke samenwerking, in dergelijke situaties zal worden gekozen, zal behalve door economische motieven, worden bepaald door persoonlijke voorkeuren. Het is niet uitgesloten dat in de toekomst meer dan voorheen het geval was, bij de keuze van de opvolger rekening wordt gehouden met de generatieafstand tussen de vader en de zoon.

§ 3. De verdeling van het grondgebruik bij overdracht

Begrip en omvang Onder verdeling van grondgebruik wordt verstaan de overdracht van het gebruiksrecht van grond behorende tot het ouderlijke bedrijf aan meer personen. Als uitgangspunt geldt de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf. Verdelingen welke een

tijdelijk karakter dragen blijven buiten beschouwing. De in de vorige paragraaf beschreven geleidelijke bedrijfsoverdrachten, waarbij uiteindelijk alle grond door één persoon werd overgenomen, worden derhalve niet als verdeelde bedrijfsoverdrachten beschouwd.

De verdeling van grondgebruik kwam in de periode van onderzoek veelvuldig voor. Van de bedrijven waarvan op het tijdstip van de enquête de overdracht was voltooid, werden nl. in het zandgebied en de veenkoloniën respectievelijk 44% en 49% definitief verdeeld. Van de bedrijven waarvan de overdracht op het tijdstip van de enquête nog niet was voltooid, waren er verhoudingsgewijs minder verdeeld. Hoe hier uiteindelijk de situatie zal zijn hangt af van hetgeen er met de grond gebeurt die de ouders nog in gebruik hebben.

In tabel 11 is zowel voor de voltooide als de onvoltooide bedrijfs-overdrachten, waarbij het grondgebruik werd verdeeld, de bestemming van de grond weergegeven, waarbij de overnemers zijn onderscheiden in kinderen en vreemden.

Tabel 11

DE VERDEELDE BEDRIJFSOVERDRACHTEN

Gebied	Bedrijven waarvan alle grond werd overgedragen aan			Bedrijven waarvan tot dusverre een gedeelte van de grond werd overgedragen aan				Alle bedr. w.v. het grondgebruik werd verdeeld
	uitsluitend ≥ 2 kinderen	1 kind + ≥ 1 vreemde(n)	≥ 2 kinderen + ≥ 1 vreemde(n)	uitsluitend 1 kind	1 kind + ≥ 1 vreemde(n)	uitsluitend ≥ 2 kinderen	≥ 2 kinderen + ≥ 1 vreemde(n)	
Zandgebied	54	20	6	32	5	6	2	125
Veenkoloniën	31	8	5	16	2	2	1	65

In het zandgebied en in de veenkoloniën is op respectievelijk 20% en 15% van de verdeelde bedrijven de verdeling uitsluitend een gevolg van de overdracht aan vreemden. Op de meerderheid van de bedrijven is de verdeling dan ook veroorzaakt doordat grond werd overgedragen aan minstens 2 kinderen. Ook kwam het voor dat behalve 2 of meer kinderen ook nog 1 of meer vreemden grond in gebruik overnamen.

Vreemden Op de bedrijven waarvan de overdracht van het grondgebruik op het tijdstip van de enquête was voltooid en grond in gebruik aan vreemden werd overgedragen, had die overdracht in 18% van de gevallen plaats door verkopen, in 41% door verpachten en eveneens 41% door pachtbeëindiging.

Kinderen De overdracht van grondgebruik aan twee of meer kinderen is, zoals uit tabel 11 blijkt, verreweg de belangrijkste oorzaak van de verdeling van de ouderlijke bedrijven. In tabel 12 is weergegeven in welke mate de verdeling heeft plaatsgehadt. Deze tabel geeft tevens inzicht in het verband tussen de mate van verdeling enerzijds en de grootte en de eigendom-pachtverhouding van de verdeelde bedrijven anderzijds.

Tabel 12

VERDELING VAN HET GRONDGEBRUIK BIJ OVERDRACHT AAN KINDEREN 1)

Gebied c.q. grootteklasse c.q. eigendoms- pachtverhouding	Percentage bedrijven waar het grondgebruik					Totaal- aantal bedrijven
	niet is verdeeld onder kinderen	is verdeeld onder kinderen				
		2	3	4	≥ 5	
Zandgebied	68 2)	21	7	2	2	225
Veenkoloniën	65	22	6	6	1	110
5 ha	82	12	6	-	-	16
5-10 ha	78	16	4	-	2	56
10-15 ha	73	19	6	1	1	82
15-20 ha	69	20	6	3	2	64
20-30 ha	64	21	8	6	1	66
≥ 30 ha	37	39	11	11	2	46
Onbekend	60	20	20	-	-	5
100% eigendom	60	22	11	5	2	168
75-99% eigendom	85	3	6	3	3	35
50-74% eigendom	67	27	-	3	3	34
25-29% eigendom	64	36	-	-	-	22
1-24% eigendom	69	25	6	-	-	16
100% pacht	76	20	2	2	-	55
Onbekend	60	20	20	-	-	5
Alle bedrijven	66	21	7	4	2	335

- 1) Die op het tijdstip van onderzoek zelfstandig landbouwer waren.
 2) Inclusief 5 verdelingen met vreemden, dus niet onder kinderen.

Het percentage bedrijven waarvan het grondgebruik onder twee of meer kinderen werd verdeeld, ontloopt elkaar weinig in beide gebieden, en bedraagt voor het zandgebied en de veenkoloniën respectievelijk 32 en 35. Hoewel de verdeling zich meestal beperkte tot overdracht aan 2 kinderen, behoorde verdeling onder meer dan 2 kinderen geenszins tot de uitzonderingen.

Bedrijfs- Op de grotere bedrijven zijn de ouders veelvuldiger over-
 grootte gegaan tot verdeling van het grondgebruik dan op de klei-
 nere bedrijven. Vooral de bedrijven van 30 ha en meer wer-
 den vaak verdeeld. De mate van verdeling loopt hiermee parallel; bij toe-
 nemende bedrijfsgrootte stijgt het percentage bedrijven dat onder meer
 dan 2 kinderen werd verdeeld. De grond van de bedrijven beneden 10 ha
 werd gemiddeld door 1,3 kind overgenomen, terwijl op de bedrijven van
 20 ha en groter gemiddeld 1,8 kind grond overnam.

Dat de grotere bedrijven veelvuldiger en ook in grotere mate werden
 verdeeld dan de kleinere bedrijven hangt samen met het grotere aantal
 kinderen dat zelfstandig landbouwer is geworden op de grotere bedrijven
 dan op de kleinere (hoofdstuk III). Aangezien in de periode van onder-

zoek het aanbod van vrijkomende bedrijven geringer was dan de vraag, werd verdeling van grondgebruik in de hand gewerkt.

Eigendom-pacht Naarmate de overgedragen bedrijven voor een groter gedeelte uit pachtgrond bestonden, is het percentage bedrijven dat bij de overdracht onder de kinderen werd verdeeld, wat lager. Dit neemt echter niet weg, dat ook van de bedrijven die uitsluitend uit pachtgrond bestonden 1/4 deel werd verdeeld. Hierbij dient in aanmerking te worden genomen dat een deel van deze pachtbedrijven zal hebben bestaan uit grond die van verscheidene eigenaars werd gepacht. Verdeling van grondgebruik in geval van één verpachter werd gepacht is minder waarschijnlijk, omdat dit voor de verpachter weinig aantrekkelijk is.

De aanwezigheid van pachtgrond beïnvloedde eveneens de mate van verdeling. Op de verdeelde bedrijven die uitsluitend uit eigendomsgrond bestonden, kwamen gemiddeld 2,7 kinderen onder de overnemers voor, terwijl dit aantal bij de geheel gepachte bedrijven 2,2 bedroeg.

Gevolgen van de verdeling De verdeling van grondgebruik kan gevolgen hebben voor de bedrijfsgroottestructuur en voor de verkaveling. Verdeling van grondgebruik onder twee of meer kinderen heeft echter niet noodzakelijkerwijs tot een daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte te leiden. Het onderzoek had nl. betrekking op die bedrijven waarvan in de periode van onderzoek ten minste één zoon zelfstandig landbouwer is geworden. Grond afkomstig van in die periode vrijgekomen bedrijven wegens het ontbreken van een opvolger kan zijn aangewend voor vergroting van de bij het onderzoek betrokken overgenomen bedrijven. Verder kunnen de huwelijkspartners grondgebruik hebben meegebracht. Niettemin kan uit het grote aantal bedrijven dat werd verdeeld en de mate waarin dit gebeurde wel worden geconcludeerd dat de bedrijfsgroottestructuur in de onderhavige periode onder grote druk heeft gestaan.

Voor zover het de eigendoms kavels betreft, is nagegaan of de verdeling van het grondgebruik heeft geleid tot een toeneming van het aantal kavels. Dit blijkt in geringe mate het geval te zijn. Verdeling van eigendoms kavels kwam in het zandgebied en de veenkoloniën voor op respectievelijk 13% en 7% van de bedrijven waar eigendomsgrond onder de kinderen werd verdeeld.

Tabel 13

VERDELING VAN GRONDGEBRUIK EN VERDELING VAN EIGENDOMSKAVELS

	Zandgebied	Veenkoloniën
Aantal bedrijven met eigendoms- grond en gebruiksverdeling	93	45
Aantal bedrijven met kavelver- deling (eigendoms kavels)	12	3
Aantal verdeelde eigendoms- kavels	12	3

Op geen enkele van deze bedrijven werd meer dan één kavel verdeeld; de verdeling ging bovendien nooit verder dan een splitsing in tweeën. Op de meeste bedrijven waren kennelijk voldoende kavels aanwezig om de beoogde verdeling te realiseren zonder dat tot kaveldeling behoefde te worden overgegaan.

§ 4. De in zijn geheel overgedragen bedrijven

Na de beschrijving van de bedrijfsoverdrachten, waarbij de overdracht tot een blijvende of tijdelijke verdeling van het grondgebruik heeft geleid, komt thans aan de orde de overdracht van bedrijven die in hun geheel binnen een jaar aan één van de kinderen zijn overgedragen. Deze groep betreft 41% van de overdrachten in het zandgebied en 37% van die in de veenkoloniën. Verdeling van grondgebruik bleef hier achterwege omdat de ouders slechts één kind hadden of omdat de andere kinderen elders in of buiten de landbouw hun bestemming hadden gevonden.

Bedrijfs- De gegevens van tabel 14, die het verband weergeven tussen grootte de grootte van de ouderlijke bedrijven en de mate waarin deze onverdeeld zijn overgedragen, bevestigen hetgeen reeds in de vorige paragraaf werd geconstateerd, nl. dat naarmate de bedrijven groter waren verhoudingsgewijs minder bedrijven op één tijdstip in hun geheel werden overgedragen.

Tabel 14

ONVERDEELDE BEDRIJFSOVERDRACHT EN BEDRIJFSGROOTTE

	Bedrijven waar het gebruik onverdeeld is overgedragen, in % van alle bedrijven						alle grootte- klassen	Aantal onverdeeld overgedragen bedrijven
	naar grootte in ha							
	< 5	5-10	10-15	15-20	20-30	≥ 30		
Zandgebied	69	50	42	35	29	31	41	93
Veenkoloniën	50	63	59	47	41	12	37	41

Eigendom-pacht- In hoeverre de eigendom-pachtverhouding van de grond verhouding van invloed was op de mate van verdeling van het grondgebruik, blijkt uit tabel 15.

Tabel 15

ONVERDEELDE OVERDRACHT EN EIGENDOM-PACHTVERHOUDING

	Bedrijven waar het gebruik onverdeeld is overgedragen, in % van alle bedrijven					Aantal onverdeeld overgedragen bedrijven
	met grond in eigendom voor				alle groepen	
	100%	50-99%	1-49%	0%		
Zandgebied	33	51	43	52	41	93
Veenkoloniën	50	24	15	31	37	41

In dit opzicht treedt een duidelijk verschil aan de dag tussen het zandgebied en de veenkoloniën. In het zandgebied had verdeling verhoudingsgewijs minder vaak plaats op bedrijven die geheel uit pachtgrond bestonden, terwijl daarentegen in de veenkoloniën de volledige eigendomsbedrijven in geringere mate werden verdeeld.

Ook bedrijven die uitsluitend uit pachtgrond bestonden, blijken veelvuldig bij de overdracht te zijn verdeeld. Veelal zal het hier bedrijven hebben betroffen bestaande uit grond van verscheidene verpachters.

§ 5. T i j d s t i p e n w i j z e v a n d e b e d r i j f s o v e r d r a c h t

Inleiding In het kader van de bedrijfsopvolging zijn het tijdstip en de wijze van bedrijfsopvolging van groot belang. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de overdracht van het gebruiksrecht en de overdracht van het eigendomsrecht. In hoeverre was nu op de bedrijven waarvan het gebruiksrecht van alle grond op het tijdstip van onderzoek was overgedragen, ook het eigendomsrecht van de grond in eigendom overgedragen? En wanneer had de overdracht van het eigendomsrecht plaats? Hierbij gaat het om de beantwoording van de vraag of dit gebeurde tijdens het leven van de ouders of na hun overlijden. Wanneer de ouders geen regeling hebben getroffen voor de overdracht van het eigendomsrecht, is de positie van de gebruiker wankel, immers na het overlijden van de ouders kan de regeling van de boedel aanleiding geven tot moeilijkheden omtrent de waardevaststelling en/of verdeling van de onroerende goederen. Een verdeling van de grondeigendom, gepaard gaande met een verdeling van het grondgebruik, is niet uitgesloten. Doch ook wanneer het bedrijf niet wordt verdeeld, kan de overnemer in moeilijkheden komen te verkeren omdat hij hoge uitkeringen moet doen aan zijn mede-erfgenamen. En, in het uiterste geval, wanneer de erfgenamen geen overeenstemming kunnen bereiken, zal zelfs gerechtelijke tussenkomst moeten worden ingeroepen. Behalve dat hierdoor de goede familieverhoudingen ernstig worden verstoord, brengt dit aanzienlijke proceskosten mee. In de meeste gevallen zullen de kinderen er dan ook bij gebaat zijn dat de ouders tijdens hun leven een regeling treffen voor de eigendomsoverdracht.

Omvang In § 1 van dit hoofdstuk bleek dat in het zandgebied en in de veenkoloniën van respectievelijk 80% en 81% van de ouderlijke bedrijven de overdracht was voltooid in die zin, dat van alle grond het gebruiksrecht was overgedragen. Van de bedrijven die geheel of gedeeltelijk uit eigendomsgrond bestonden bleef hierbij buiten beschouwing op welke wijze het gebruiksrecht van de eigendomsgrond werd overgedragen. M.a.w. in het voorgaande werd voorbijgegaan aan de vraag of uitsluitend het gebruiksrecht dan wel tevens het eigendomsrecht was overgedragen.

Men kan echter ook stellen dat de overdracht pas voltooid is wanneer van de gepachte grond het gebruiksrecht en van de eigendomsgrond het eigendomsrecht is overgedragen. Zo beschouwd was van alle bedrijven, waarvan wel het gebruiksrecht was overgedragen, de overdracht nog niet voltooid op 39% van de bedrijven in het zandgebied en op 60% van de bedrijven in de veenkoloniën. Deze bedrijven waren dus verpacht, zodat op het tijdstip van onderzoek de eigendomsoverdracht nog moest worden geregeld.

Wanneer heeft op de bedrijven, waar in voorkomende gevallen ook de eigendomsoverdracht was voltooid, de regeling van de overdracht plaats gehad?

Tabel 16

TIJDSTIP VAN REGELING VAN DE VOLTOOIDE BEDRIJFSOVERDRACHT

	Percentage bedrijven naar het tijdstip van de regeling van de bedrijfsoverdracht			Aantal bedrijven
	1	2	3	
Zandgebied	71	24	5	110
Veenkoloniën	64	33	3	36

1 = tijdens leven van de ouders

2 = na overlijden van de ouders

3 = gedeeltelijk tijdens leven, gedeeltelijk na overlijden van de ouders

Uit tabel 16 blijkt dat zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën de regelingen tijdens het leven van de ouders overwegen. Regelingen getroffen na het overlijden van de ouders kwamen verhoudingsgewijs in de veenkoloniën wat meer voor dan in het zandgebied.

Bedrijven met uitsluitend pachtgrond In tabel 16 zijn ook begrepen de bedrijven die uitsluitend uit pachtgrond bestonden. Op deze bedrijven was uiteraard de bedrijfsoverdracht voltooid wanneer het pachtrecht was overgedragen. In het zandgebied had dit vrijwel steeds en in de veenkoloniën in alle gevallen plaats tijdens het leven van de ouders.

Bedrijven met grond in eigendom Voor de bedrijven die geheel of gedeeltelijk uit eigendomsgrond bestonden is nagegaan in hoeverre de overdracht van de eigendomsgrond plaats had door middel van eigendomsoverdracht en tevens wanneer dit is

gebeurd. Bij eigendomsoverdracht tijdens het leven van de ouders wordt wellicht een lagere waarde aangehouden dan bij overdracht na overlijden. De reden hiervoor kan zijn dat concurrentie onder de erfgenamen de prijs opdrijft. Dit kunnen de ouders voorkomen door reeds tijdens het leven de eigendom over te dragen. Bovendien verkeert de overnemer, in geval van pachten, in het ongewisse of hij later ook de eigendom zal verwerven. Hij loopt dan het risico dat na het overlijden van de ouders de eigendom en eventueel ook het gebruik van de grond wordt verdeeld. Door dit laatste kan zijn bestaanszekerheid in gevaar worden gebracht.

Tabel 17

TIJDSTIP VAN REGELING VAN DE OVERDRACHT VAN HET
EIGENDOMSRECHT VAN DE GROND 1)

	Percentage bedrijven naar tijdstip van de regeling van de eigendomsoverdracht			Aantal bedrijven
	1	2	3	
Zandgebied	60	32	8	74
Veenkoloniën	46	50	4	24

1) Zie voor omschrijving van de kolommen tabel 16.

Op 49% van de bedrijven in het zandgebied en op 69% van de bedrijven in de veenkoloniën die geheel of gedeeltelijk uit eigendomsgrond bestonden, was het eigendomsrecht van de eigendomsgrond op het tijdstip van onderzoek nog niet overgedragen.

Op de helft van de bedrijven in de veenkoloniën waar dit wel het geval was, had de eigendomsoverdracht eerst plaats na het overlijden van de ouders. In het zandgebied kwam eigendomsoverdracht tijdens het leven van de ouders verhoudingsgewijs vaker voor, terwijl daar ook het percentage regelingen dat gedeeltelijk tijdens het leven van de ouders en gedeeltelijk na hun overlijden was getroffen, hoger lag dan in de veenkoloniën.

Uit het voorgaande blijkt dat het verpachten van grond, voorafgaande aan de overdracht van het eigendomsrecht, in het bijzonder in de veenkoloniën, veelvuldig voorkwam.

Geleidelijke
gebruiks-
overdracht

In § 2 bleek dat van veel bedrijven het grondgebruik geleidelijk werd overgedragen. Bestaat er nu verschil in de wijze van overdracht van het gebruiksrecht van eigendomsgrond tussen bedrijven die op één tijdstip in zijn geheel werden overgedragen en bedrijven die geleidelijk werden overgedragen?

Tabel 18

WIJZE VAN GEBRUIKSOVERDRACHT VAN DE EIGENDOMSGROND 1)

Gebruiksoverdracht door	Aantal ouderlijke bedrijven overgedragen:				
	ineens		geleidelijk		
	zonder schijn- bedrijf	met schijn- bedrijf	eerste stuk	laatst stuk	
zonder schijn- bedrijf				met schijn- bedrijf	
Eigendomsoverdracht	42	2	9	16	1
Verpachting	106	31	78	50	18
Beide	3	2	-	2	-

1) Alle bedrijven exclusief de bedrijven met 100% pachtgrond.

Werden de bedrijven op één tijdstip in zijn geheel overgedragen, dan had de overdracht van de eigendomsgrond op 70% van de bedrijven plaats door verpachting. Behielden de ouders zelf nog een deel in gebruik, dan werd het overgedragen deel, voor zover het eigendomsgrond betrof, in bijna 90% van de gevallen verpacht. In geval het bedrijf geleidelijk werd overgedragen, werd de eigendomsgrond ook vrijwel steeds verpacht.

Overdracht van de eigendomsgrond door verpachting was dus regel: eigendomsoverdracht behoorde tot de uitzonderingen. Dit gold in het bijzonder voor de geleidelijk overgedragen bedrijven.

Verdeling van Het percentage bedrijven waarvan de grondeigendom eigendomsgrond niet werd verdeeld bedroeg in het zandgebied en in de veenkoloniën respectievelijk 42 en 37. Verdeling onder twee of meer kinderen kwam veelvuldig voor (tabel 19).

Tabel 19

EIGENDOMSVERDELING BIJ OVERDRACHT VAN EIGENDOMSGROND

	Percentage ouderlijke bedrijven						Aantal bedrijven met voltooide eigendoms-overdracht
	met eigendomsverdeling				zonder eigendomsverdeling		
	uitsluitend onder kinderen zelfstandig landbouwer		ook onder kinderen niet-zelfstandig landbouwer 1)				
en eveneens gebruiksverdeling	en geen gebruiksverdeling	en eveneens gebruiksverdeling	en geen gebruiksverdeling	doch wel gebruiksverdeling	en eveneens zonder gebr.-verdeling		
Zandgebied	47	3	5	3	-	42	74
Veenkoloniën	46	4	13	-	4	33	24

1) Op het tijdstip van de enquête.

Op enkele bedrijven was, behalve aan kinderen die zelfstandig landbouwer waren, ook aan kinderen die op het tijdstip van de enquête een hoofdberoep buiten de landbouw hadden, grondeigendom overgedragen. Meestal ging de verdeling van de grondeigendom gepaard met een verdeling van het gebruik. De niet-agrariërs onder de overnemers van grondeigendom zullen hun grond waarschijnlijk hebben verpacht aan een broer of zwager die landbouwer is. Voor de bedrijfsovernemer betekent dit enerzijds een verlichting van de financiering van de bedrijfsoverneming, anderzijds ontbreekt de zekerheid dat hij de gepachte grond in gebruik zal kunnen houden. Het motief voor de overneming van grondeigendom door niet-agrariërs kan gebaseerd zijn op de verwachting dat onroerende goederen verhoudingsgewijs meer in waarde zullen stijgen dan roerende goederen.

§ 6. De nog niet voltooide bedrijfsoverdrachten

Op het tijdstip van onderzoek was van ruim de helft van de bedrijven in het zandgebied en 2/3 deel van de bedrijven in de veenkoloniën de overdracht nog niet voltooid. Met andere woorden: op deze bedrijven was het gebruiksrecht van alle grond en/of het eigendomsrecht van de eigendomsgrond nog niet overgedragen.

Het is bijzonder interessant te vernemen welke verwachtingen "gekoesterd" worden door de geënquêteerden omtrent de verdere afwikkeling van de overdracht.

Tabel 20

VERWACHTE DEFINITIEVE REGELING VAN DE BEDRIJFSOVERDRACHT

	Percentage bedrijven naar vermoedelijke regeling van de overdracht 1)						Aantal bedrijven waar overdracht niet voltooid was	Totaalaantal bedrijven
	1	2	3	4	5	6		
Zandgebied	31	28	23	6	8	4	115	225
Veenkoloniën	27	35	7	23	1	7	74	110

- 1) 1 = definitieve regeling onbekend
 2 = wordt bij boedelscheiding geregeld
 3 = verpacht bedrijf wordt verkocht aan opvolger
 4 = voorlopige regeling wordt definitieve regeling
 5 = schijnbedrijf wordt aan de respondent overgedragen
 6 = overige regelingen

Uit het overzicht in tabel 20 valt af te leiden dat 59% van de respondenten in het zandgebied en 62% van hen in de veenkoloniën hieromtrent volkomen in het onzekere verkeerden. Uit hun reactie valt op

te maken dat in de meeste gevallen pas een definitieve regeling zal worden getroffen na het overlijden van één of beide ouders. In het zandgebied kon 23% van de overnemers een positiever geluid laten horen; zij verwachtten dat zij het thans van de ouders gepachte bedrijf te zijner tijd zouden kunnen kopen. Het overeenkomstige percentage bedrijfsovernemers in de veenkoloniën bedroeg slechts 7. Daarentegen werd in dit gebied door 23% van de respondenten verwacht dat de regeling zoals deze op het tijdstip van onderzoek gold, zou worden bestendigd. In het zandgebied was een veel geringer percentage van hen, nl. 6, deze mening toegedaan.

Het is zeer waarschijnlijk dat aan de onder 3 en 4 genoemde regelingen in feite dezelfde betekenis moet worden toegekend, nl. dat de gebruiker te zijner tijd eigenaar zal worden van het door hem geëxploiteerde bedrijf.

HOOFDSTUK V

DE BEDRIJFSOVERNEMING

Hoewel bedrijfsoverdracht en bedrijfsoverneming in wezen betrekking hebben op hetzelfde verschijnsel, nl. de generatiewisseling in de landbouw, zijn er enkele redenen om zowel aan de bedrijfsoverdracht als aan de bedrijfsoverneming een afzonderlijk hoofdstuk te wijden. In de eerste plaats beperkte de beschrijving van de bedrijfsoverdrachten zich tot die welke betrekking hadden op de ouderlijke bedrijven, terwijl in dit hoofdstuk zowel bedrijfsovernemingen van familie als van vreemden aan de orde komen. Indien een familieband aanwezig was tussen de overdrager en de overnemer, zal de overnemer meer inzicht hebben gehad in de overwegingen die bij de bedrijfsoverdracht een rol hebben gespeeld dan bij de overneming van een vreemde. Beide categorieën overnemingen zullen dan ook gescheiden worden behandeld.

In het vorige hoofdstuk bleek dat in een aantal gevallen de bedrijfsoverdracht geleidelijk plaatshad, al dan niet gepaard gaande met een blijvende verdeling van het grondgebruik. Ook dit maakt het wenselijk de generatiewisseling in de landbouw vanuit twee gezichtshoeken te bezien, nl. die van de overdrager en die van de overnemer.

Aangezien van de overgenomen bedrijven in verscheidene gevallen de oppervlakte op het tijdstip van onderzoek afweek van die op het tijdstip van overneming, was het noodzakelijk te bepalen wat als bedrijfsoverneming zal worden beschouwd. Als zodanig wordt gerekend de oppervlakte grond die door het nieuwe bedrijfshoofd in gebruik werd genomen in het jaar waarin hij zelfstandig boer werd op het bedrijf dat hij op het tijdstip van het onderzoek exploiteerde.

Nadien plaatsgevonden wijzigingen in de oppervlakte van het bedrijf komen aan de orde in hoofdstuk VI, dat handelt over de ontwikkeling van de oppervlakte van de bedrijven na de overneming.

De bedrijfsovernemingen bestonden niet steeds uit de gebruiksoverneming van grond van één voorafgaande grondgebruiker of uit grond waarvan het gebruiksrecht op dezelfde juridische wijze werd verkregen. In die gevallen is voor elk overgenomen bedrijf nagegaan van hoeveel voorafgaande grondgebruikers grond werd overgenomen en/of op welke wijze het gebruiksrecht van de grond werd verkregen. Onderscheiden worden derhalve bedrijfsovernemingen en overnemingen. De bedrijfsovernemingen betreffen het aantal bedrijven dat werd overgenomen; de overnemingen hebben betrekking zowel op stukken grond die van verschillende voorafgaande grondgebruikers zijn overgenomen, als op stukken grond, hoewel door dezelfde voorafgaande grondgebruiker geëxploiteerd, waarvan de overnemer het gebruiksrecht op verschillende wijze heeft verkregen. Eigendomsoverneming blijft in dit hoofdstuk buiten beschouwing, tenzij deze gepaard gaat met gebruiksoverneming.

§ 1. Bedrijfsovernemingen van familie

De binding van de gezinsleden aan het bedrijf is groot. Bovendien was in de periode van onderzoek het aanbod van cultuurgrond geringer dan de vraag. Om deze twee redenen is het verwerven van grond in sterke mate een familieaangelegenheid. Dit is nog versterkt door de bepalingen in de pachtwet betreffende het recht van opvolging.

Uit tabel 21, waar is weergegeven van wie de nieuwe bedrijfshoofden in het jaar van overneming de grond in gebruik hebben overgenomen, blijkt de familieïnvloed duidelijk.

Tabel 21

DE VORIGE GEBRUIKERS VAN HET EERSTE DEEL VAN HET BEDRIJF

Gebied	Aantal overgenomen bedrijven 1)	Percentage bedrijven overgenomen van			
		ouders	ouders en andere familie en/of vreemden	andere familie en eventueel vreemden	vreemden
Zandgebied	280	57	12	6	25
Veenkoloniën	141	71	4	5	20
Beide gebieden	421	62	9	6	23

1) Uitsluitend bedrijven die door mannelijke bedrijfshoofden op het tijdstip van de enquête werden geëxploiteerd naar de toestand in het jaar van overneming.

Van 77% van de overgenomen bedrijven was de grond geheel of gedeeltelijk voordien in gebruik bij een familielid. Onder de familieleden namen de ouders van de overnemers de eerste plaats in; 62% van de overgenomen bedrijven bestond uit grond uitsluitend afkomstig van ouders. Het verschil in dit opzicht tussen het zandgebied en de veenkoloniën is vrij groot.

Opbouw in het jaar van overneming Zoals in de inleiding tot dit hoofdstuk is uiteengezet, kan de bedrijfsoverneming tot stand zijn gekomen door verscheidene overnemingen. Bij 32% van de bedrijven bleek dit het geval te zijn. Daar werd dus in het jaar van overneming door het nieuwe bedrijfshoofd grond overgenomen van minstens 2 grondgebruikers of werd van verscheidene stukken grond het gebruiksrecht op verschillende juridische wijzen verkregen.

Juridische wijze van overneming Het is voor het beginnende bedrijfshoofd in verband met de vermogensbehoefte van belang op welke wijze het grondgebruik is verkregen. In tabel 22 is een drietal groepen bedrijven onderscheiden, nl. eigendomsbedrijven, pachtbedrijven en bedrijven die zowel uit eigendoms- als pachtgrond bestaan.

Voor iedere groep is nagegaan het verband tussen de wijze van overneming van het gebruiksrecht en het aantal overnemingen waaruit de bedrijven zijn ontstaan.

Tabel 22

DE WIJZE WAAROP DE BEDRIJVEN ZIJN OPGEBOUWD IN HET JAAR VAN OVERNEMING

Juridische wijze van overneming	Aantal overgenomen bedrijven	Perc. bedrijven waarvan de opbouw bestond uit		Aantal overnemingen waaruit de nieuwe bedrijven zijn opgebouwd
		1 overneming	2 overnemingen	
Eigendomsbedrijf 1)	55	93	7	59
Pachtbedrijf 2)	325	73	27	430
Combinaties	41	-	100	(eigendom 43 (pacht 48)
Alle bedrijven c.q. overnemingen	421	68	32	580

- 1) Gebruiksoverneming d.m.v. eigendomsverwerving, b.v. koop, erven, schenking, boedelverdeling, boedelscheiding.
- 2) Gebruiksoverneming zonder eigendomsverwerving, b.v. pacht, pachtoverneming.

Uit deze tabel blijkt dat 77% van de bedrijfshoofden is begonnen op een bedrijf dat geheel uit pachtgrond bestond en 13% alleen eigendomsgrond in gebruik had. De eigendomsbedrijven zijn vrijwel alle door één overneming tot stand gekomen, terwijl van de in de aanvang volledige pachtbedrijven 27% uit twee of meer overnemingen was opgebouwd.

Vorige gebruiker en wijze van overneming Uit tabel 23 valt af te leiden in hoeverre het bestaan van een familierelatie tussen de vorige en de nieuwe gebruiker de wijze van gebruiksoverneming heeft beïnvloed.

Tabel 23

VORIGE GEBRUIKER EN WIJZE VAN OVERNEMING EERSTE DEEL VAN HET BEDRIJF

Wijze van overneming Vorige gebruiker		Aantal bedrijven waarvan de opbouw in het jaar van overneming bestond uit				
		1 overneming		≥ 2 overnemingen		
		E 1)	P 2)	E 1)	P 2)	E+P
Uitsluitend	ouders	23	160	1	59	17
	andere familie	4	14	-	1	2
	vreemden	24	62	1	3	8
Combinaties	met ouders	-	-	2	24	12
	zonder ouders	-	-	-	2	2
Alle bedrijven		51	236	4	89	41

- 1) Bedrijven met uitsluitend grond in eigendom; gebruiksoverneming door middel van eigendomsverwerving.
- 2) Bedrijven met uitsluitend gepachte grond; gebruiksoverneming zonder eigendomsverwerving.

Van de van ouders overgenomen bedrijven werd 84% gepacht. Hieronder vallen ook de bedrijven die gedeeltelijk uit eigendomsgrond en gedeeltelijk uit pachtgrond bestonden. Voor zover het de grond in eigendom betreft is dus sprake van pachten, voor het overige deel van pachtoverneming.

Gelijktijdige overneming van het gebruiksrecht en het eigendomsrecht kwam voor op 9% van de van ouders overgenomen bedrijven. De overige bedrijven die bij de overneming gedeeltelijk uit eigendoms- en gedeeltelijk uit pachtgrond bestonden, zijn ontstaan doordat pachtvrije grond in eigendom werd verkregen en bovendien grond werd gepacht of doordat de pacht werd overgenomen van grond die de ouders voordien in gebruik hadden.

De van vreemden overgenomen bedrijven werden voor 66% gepacht, die van een ander familielid dan ouders voor 71%.

Uit het onderste gedeelte van tabel 23 blijkt verder dat van de overgenomen bedrijven 10% is opgebouwd uit grond van twee of meer voorafgaande grondgebruikers. Vrijwel steeds was hierbij grond van de ouders betrokken.

Wanneer het gebruiksrecht van grond werd verkregen door middel van eigendomsverwerving, had dit in overwegende mate betrekking op grond waarvan de vorige eigenaar tevens de gebruiker was (tabel 24).

Tabel 24

EIGENAAR EN VORIGE GEBRUIKER EERSTE DEEL VAN HET HUIDIGE BEDRIJF 1)

Eigenaar originele gebruiker	Gebruiksoverneming							
	met eigendomsoverneming, van:				zonder eigendomsoverneming, van:			
	ou- ders	schoon- ouders	andere familie	vreem- den	ou- ders	schoon- ouders	andere familie	vreem- den
ouders	38	-	2	2	154	-	9	114
schoonouders	-	5	1	1	-	45	6	19
andere familie	1	-	7	-	5	2	11	9
vreemden	1	2	4	37	6	5	1	93

) Betreft de overnemingen uit tabel 22, laatste kolom.

Bij de in pacht verkregen bedrijven of grond kan onderscheid worden gemaakt tussen pachten van de eigenaar-gebruiker en pachtoverneming. In het laatste geval treedt de nieuwe gebruiker in de rechten van de vorige gebruiker. Dit had dikwijls plaats wanneer de ouders een bedrijf exploiteerden dat zowel uit eigendoms- als uit pachtgrond bestond. De grond in eigendom werd verpacht, terwijl voor het overige deel van het bedrijf de pacht werd overgedragen. De eigendomsoverdracht van de eigendomsgrond werd dan later geregeld, hetzij nog tijdens het leven van de ouders, hetzij na hun overlijden (zie hoofdstuk IV). Hierdoor is het hoge percentage bedrijven dat uitsluitend uit pachtgrond bestond op het tijdstip van overneming te verklaren.

Het voorgaande had uitsluitend betrekking op de cultuurgrond die in gebruik werd genomen. Veelal werd gelijktijdig de beschikking gekregen over de bedrijfsgebouwen, aangezien de grond met de bijbehorende gebouwen, tezamen vormende het bedrijf, meestal als een eenheid worden beschouwd (tabel 25).

Tabel 25

WIJZE VAN INGEBRUIKNAME BEDRIJFSGEBOUWEN

Gebied	Eerste deel van het bedrijf overgenomen van:					
	ouders		andere familie ¹⁾		vreemden	
	en de bedrijfsgebouwen op					
	dezelfde	andere	dezelfde	andere	dezelfde	andere
	tijd of wijze 2)	tijd of wijze 2)	tijd of wijze 2)	tijd of wijze 2)	tijd of wijze 2)	tijd of wijze 2)
Zandgebied	97	3	100	-	94	6
Veenkoloniën	97	3	100	-	97	3
Beide gebieden	97	3	100	-	95	5

- 1) Eventueel gedeeltelijk overgenomen van ouders en/of vreemden.
- 2) Op dezelfde c.q. andere tijd en/of wijze dan het eerste gedeelte van de grond, in procenten van het totaal per groep.

Niettemin werden in enkele gevallen de bedrijfsgebouwen op een andere wijze of op een ander tijdstip in gebruik genomen dan de grond. Het betreft hier nieuwbouw, het kopen van een bedrijfsgebouw zonder land of het kopen van het bedrijfsgebouw en pachten van de bijbehorende grond. Hieronder zijn tevens begrepen de nieuw ontstane bedrijven, die in hoofdstuk III, § 1 ter sprake zijn gekomen.

Schriftelijke pachtcontracten Volgens art. 8, lid 1 van de Pachtwet 1958 is ieder van de partijen verplicht de pachtovereenkomst binnen twee maanden, nadat zij is aangegaan, aan de Grondkamer ter goedkeuring te zenden. Bij gebreke van tijdige inzending en zolang de pachtovereenkomst niet is goedgekeurd, gelden volgens art. 9 lid 1 twee sancties, nl. de pachtpenningen kunnen niet in rechte worden gevorderd en de pachtovereenkomst geldt voor onbepaalde tijd zonder dat zij door één van de partijen kan worden opgezegd. Wil de verpachter dus enige rechtszekerheid hebben, dan is schriftelijke vastlegging en toetsing van de overeenkomst door de Grondkamer noodzakelijk.

Toch blijkt een groot aantal pachtovereenkomsten die betrekking hebben op door de nieuwe grondgebruikers in gebruik genomen grond, niet schriftelijk te zijn vastgelegd. Dit geldt in het bijzonder de overeenkomsten tussen ouders en kinderen.

Tabel 26

SCHRIFTELIJKE PACHTOVEREENKOMSTEN 1)

Gebied	Pachtverhoudingen in het jaar van overneming aangegaan met							
	ouders		schoonouders		andere familie 2)		vreemden	
	aan- tal	perc. schrif- telijk	aan- tal	perc. schrif- telijk	aan- tal	perc. schrif- telijk	aan- tal	perc. schrif- telijk
Zandgebied	94	51	29	55	16	69	134	89
Veenkoloniën	57	67	15	53	10	80	52	96
Beide gebieden	151	57	44	54	26	73	186	91

- 1) Uitsluitend van gronden gepacht door mannelijke bedrijfshoofden die op het tijdstip van enquête hetzelfde bedrijf exploiteerden als bij de overneming.
- 2) Eventueel gedeeltelijk tevens gepacht van ouders en/of vreemden.

De familieverhouding wordt blijkbaar een voldoende waarborg geacht voor nakoming van de overeenkomst. Het kan echter ook zijn dat de familieverhouding een zakelijke regeling in de weg stond. Verder betreft het hier waarschijnlijk voor een deel voorlopige regelingen. In die gevallen kan een schriftelijke overeenkomst het grondverkeer bemoeilijken. Dit kan met name het geval zijn bij geleidelijke bedrijfsoverdrachten. Ook komt het voor in geval van pachtoverneming door de zoon, dat de vader nog als pachter te boek staat. Er is dan sprake van onderpacht.

Overigens is er wel enig verschil tussen het zandgebied en de veenkoloniën; in laatstgenoemd gebied komen nl. verhoudingsgewijs minder mondelinge pachtovereenkomsten voor.

§ 2. B e d r i j f s o v e r n e m i n g e n v a n v r e e m d e n

In de vorige paragraaf is vooral stilgestaan bij de bedrijfsovernemingen binnen de familiekring. Daar werd nagegaan hoe de verkrijging van het gebruiksrecht van bedrijven of grond, voordien in gebruik bij familieleden, heeft plaatsgehad. Deze bedrijfsoverdrachten, merendeels overdrachten van vader op zoon, vormden zoals bleek in tabel 21 de grootste categorie.

Een aantal jonge boeren werd echter zelfstandig door een bedrijf over te nemen dat voordien in gebruik was bij een vreemde. In de inleiding tot dit hoofdstuk werd erop gewezen dat de overnemer in dit geval in een andere verhouding staat tot de overdrager dan bij overnemingen binnen de familiekring. Om deze reden is aan de bedrijfsovernemingen van vreemden een aparte paragraaf gewijd, waarin zal worden nagegaan op welke wijze zij plaatshadden, de oorzaken waardoor deze bedrijven vrijkwamen, alsmede de redenen waarom de bedrijfshoofden niet op het ouderlijke bedrijf zijn opgevolgd.

Begrip Deze paragraaf handelt uitsluitend over de overneming van behuist land van vreemden. Het komt echter eveneens voor dat een bedrijfshoofd begint op een stuk grond, dat voordien in gebruik was bij een vreemde en daarop zelf een woning en bedrijfsgebouw laat bouwen. Wanneer hiervan sprake is, is dit beschouwd als stichting van een nieuw bedrijf en heeft als zodanig een plaats gekregen in hoofdstuk III.

Er dient echter nog op een andere afwijking in wijze van behandeling te worden gewezen. Bij de bedrijfsovernemingen binnen de familiekring werd geen aandacht geschonken aan de vraag of er eventueel sprake was van een familierelatie tot de eigenaar van het overgenomen bedrijf. De overneming van het gebruiksrecht was het enige criterium dat werd gehanteerd. Bij de overnemingen van vreemden zal echter behalve de relatie van de overnemer tot de vorige gebruiker, mede in de beschouwingen worden betrokken de relatie van de overnemer tot de (vorige) eigenaar van het bedrijf.

Met inachtneming van het voorgaande kunnen een drietal groepen overnemers worden onderscheiden.

- I. Overnemers die familie zijn van de vorige gebruikers, doch niet van de (vorige) eigenaars.
- II. Overnemers die geen familie zijn van de vorige gebruikers, doch wel van de (vorige) eigenaars.
- III. Overnemers die noch familie zijn van de vorige gebruikers, noch van de (vorige) eigenaars.

De bedrijfshoofden die tot groep I behoren zijn bijna allen grondgebruiker geworden door een familielid, meestal vader of schoonvader, op te volgen als pachter. In een enkel geval werd de huidige gebruiker gelijktijdig eigenaar door verkoop door de oorspronkelijke verpachter. Aangezien in deze gevallen sprake is van overneming van familie, zijn zij reeds behandeld in § 1.

Hoewel de familieband tussen het opvolgende bedrijfshoofd en de (vorige) eigenaar van betekenis kan zijn geweest bij de overneming, zijn de bedrijfshoofden uit groep II ingedeeld bij de grondgebruikers die een bedrijf van vreemden hebben overgenomen, aangezien de vorige gebruiker een vreemde was.

Ook de bedrijfshoofden uit groep III hebben een bedrijf van een vreemde gebruiker overgenomen. Bovendien is geen sprake van een familierelatie tot de (vorige) eigenaar, zodat hier de invloed van familieverbanden op de bedrijfsoverneming waarschijnlijk geringer is geweest dan bij de beide eerder genoemde groepen.

Wijze van overneming Thans zal voor de tot de groepen II en III behorende bedrijfsovernemingen worden nagegaan op welke wijze de nieuwe bedrijfshoofden het gebruiksrecht van de overgenomen bedrijven hebben verkregen. Het pachten blijkt in het zandgebied als in de veenkoloniën te overheersen (tabel 27).

Tabel 27

BEHUISD LAND GEKOCHT OF GEPACHT VAN VREEMDEN

Gebied c.q. groep	Aantal van vreemden gekochte of gepachte bedrijven in de grootteklasse c.q. groep													
	1-5 ha		5-10 ha		10-15 ha		≥ 15 ha		totaal		groep II		groep III	
	K 1)	P 2)	K	P	K	P	K	P	K	P	K	P	K	P
Zandgebied	15	16	5	17	3	10	4	9	27	52	4	6	23	46
Veenkoloniën	3	1	1	1	7	2	2	12	13	16	2	3	11	13
Beide gebieden	18	17	6	18	10	12	6	21	40	68	6	9	34	59
Groep II	3	1	-	2	1	1	2	5	6	9	-	-	-	-
Groep III	15	16	6	16	9	11	4	16	34	59	-	-	-	-

- 1) K = gekocht
2) P = gepacht

Verder blijkt uit deze tabel dat de van vreemden overgenomen bedrijven in het zandgebied voor 2/3 deel kleiner waren dan 10 ha, terwijl dit in de veenkoloniën het geval was bij 14% van deze groep bedrijven.

Vorige In het merendeel van de gevallen bestond geen familieregebruiker latie tussen de (vorige) eigenaar en de overnemer (groep III). De overneming had zowel betrekking op bedrijven die door de (vorige) eigenaar waren verpacht als op bedrijven die de (vorige) eigenaar tot dusverre zelf in gebruik had. In beide gebieden waren de van de eigenaar-gebruiker overgenomen bedrijven echter iets in de minderheid.

Tabel 28

BEHUISD LAND OVERGENOMEN VAN VREEMDEN

Groep	Wijze van overneming	Vorige gebruiker van de boerderij in de grootteklasse c.q. het gebied											
		10 ha		10-20 ha		≥ 20 ha		totaal		zandgebied		veenkoloniën	
		E 1)	VP 2)	E	VP	E	VP	E	VP	E	VP	E	VP
II	Kopen	-	3	-	2	-	1	-	6	-	4	-	2
	Pachten	-	3	-	3	-	3	-	9	-	6	-	3
	Totaal	-	6	-	5	-	4	-	15	-	10	-	5
III	Kopen	17	4	8	5	-	-	25	9	17	6	8	3
	Pachten	8	24	6	12	4	5	18	41	16	30	2	11
	Totaal	25	28	14	17	4	5	43	50	33	36	10	14

- E = eigenaar-gebruiker
VP = vreemde pachter

De overneming van het gebruiksrecht van door de (vorige) eigenaar geëxploiteerde bedrijven had in 58% van de gevallen plaats door kopen. Er is in dit opzicht echter een opmerkelijk verschil tussen het zandgebied en de veenkoloniën. In eerstgenoemd gebied werd ongeveer de helft van de bedrijven overgenomen door kopen tegenover 4/5 deel van de bedrijven in de veenkoloniën. Vermeldenswaard is voorts dat de wijze van overneming sterk verband hield met de bedrijfsgrootte; naarmate de bedrijven groter waren werd kopen nl. van geringere betekenis als wijze van gebruiksoverneming dan pachten. Betrof het echter door de eigenaar reeds eerder verpachte bedrijven, dan werd van deze bedrijven ook meestal door de nieuwe gebruiker het gebruiksrecht verkregen door pachten. Hier had dus pachtopvolging plaats.

In groep II komen uitsluitend bedrijven voor die door de eigenaar waren verpacht. Degene die tot dusverre het bedrijf in gebruik had moest wijken voor een familielid van de eigenaar. Van 60% van deze bedrijven werd het gebruiksrecht overgenomen door pachten.

Redenen van overdracht Het feit dat bedrijven aan vreemde gebruikers werden overgedragen doet de vraag rijzen om welke reden dit is geschied. Tabel 29 geeft hierin enig inzicht.

Tabel 29

REDEEN VAN BEDRIJFSOVERDRACHT AAN VREEMDEN

Redenen	Aantal bedrijven per gebied resp. per groep				
	zand-gebied	veenkoloniën	totaal	groep II	groep III
1. Overlijden, hoge leeftijd, rentenieren, geen opvolger	26	12	38	1	37
2. Bedrijfswisseling, emigratie	17	6	23	3	20
3. Pachtbeëindiging	8	5	13	8	5
4. Verwaarlozing, onrendabel	2	1	3	-	3
5. Gedeelte van boerderij overgedragen	2	1	3	1	2
6. Overige redenen en onbekend	24	4	28	2	26

Voor die bedrijfshoofden die niet langer in staat - of bereid waren - het bedrijf voort te zetten (wegens overlijden, hoge leeftijd of rentenieren) was het ontbreken van een opvolger de reden dat het bedrijf in vreemde handen overging. Dit zullen meest oudere bedrijfshoofden zijn geweest. Bij de jongere bedrijfshoofden waren bedrijfswisseling en emigratie de belangrijkste redenen. In enkele gevallen werd het bedrijf overgedragen omdat het was verwaarloosd of van te geringe grootte.

Pachtbeëindiging kwam vooral voor op bedrijven die door een familielid van de overnemer tot dusverre aan een vreemde waren verpacht (groep II)

Overneming van de vrijgekomen bedrijven De vrijgekomen bedrijven werden in 90% van de gevallen door boerenzons overgenomen. Hieronder kwamen zowel zons van grote als van kleine boeren voor.

Tabel 30

BEHUISD LAND, GEKOCHT OF GEPACHT VAN VREEMDEN

Groepen II en III		Aanvangsoppervlakte bedrijf van de overnemers					
		1-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	≥ 30 ha
Oppervlakte ouderlijk bedrijf	1-5 ha	7	1	2	-	1	-
	5-10 ha	8	3	1	2	-	-
	10-15 ha	9	9	8	-	-	-
	15-20 ha	6	5	4	2	-	-
	20-30 ha	-	2	3	7	5	1
	≥ 30 ha	1	3	2	2	1	2
Ouders geen landbouwer		4	1	2	1	2	1

Hoewel enkele zoons, hoofdzakelijk afkomstig van de bedrijven beneden 10 ha, erin geslaagd zijn een bedrijf over te nemen dat groter was dan het ouderlijke bedrijf, is het merendeel van hen terechtgekomen op een bedrijf dat kleiner, dikwijls zelfs aanzienlijk kleiner, was dan dat van hun ouders. Dit is waarschijnlijk eerder toe te schrijven aan een groter aanbod van kleine bedrijven dan aan persoonlijke voorkeuren. Waarschijnlijk werd men dikwijls voor de keus geplaatst: een klein bedrijf of geen bedrijf. Bovendien spelen de financiële draagkracht van de overnemer en diens familie en de vooruitzichten met betrekking tot bedrijfsvergroting ook een rol. In beide opzichten bevinden de zoons van grote boeren zich meestal in een gunstiger positie dan die van kleine. Dat vooral zoons van grote boeren het bedrijf van een vreemde overnamen, houdt ook verband met de afvloeiing van boerenzoons die op de kleinere bedrijven eerder op gang kwam dan op de grotere. Hierdoor is het te verklaren dat zoons van grote boeren genoeg hebben genomen met een bedrijf dat soms belangrijk kleiner was dan dat van hun ouders.

Waarom ouders niet opgevolgd? Het overnemen van bedrijven van vreemden was hoofdzakelijk een gevolg van de aanwezigheid van verscheidene gegadigden voor de overneming van het ouderlijke bedrijf. In sommige gevallen was reeds in de opvolging voorzien doordat een oudere broer was opgevolgd, in andere gevallen was een jongere broer als opvolger voorbestemd. Het aantal gevallen dat een vreemd bedrijf werd overgenomen omdat dat van de ouders te klein werd geacht, is gering. Ook kwam het voor dat een bedrijf van een vreemde werd overgenomen omdat dat van de ouders aan zijn agrarische bestemming werd onttrokken of daarvan de pacht werd beëindigd.

Tabel 31

REDEEN VAN BEDRIJFSOVERNEMING VAN VREEMDEN

Redenen	Aantal bedrijven per gebied en per groep				
	zand- gebied	veen- koloniën	totaal	groep II	groep III
1. Bedrijf bleef voor jongere opvolgers gereserveerd	41	9	50	-	50
2. Broer(s) en/of zuster(s) kwam(en) op het ouderlijke bedrijf	15	6	21	-	21
3. Ouders hadden klein bedrijf of waren geen landbouwer	9	7	16	-	16
4. Ouderlijke bedrijf was onteigend of ouders hadden een bedrijf waarvan de pacht werd beëindigd	4	2	6	-	6
5. Door ouders verpachte boerderij werd in gebruik genomen	10	5	15	15	-

Tot slot zij nog vermeld, dat een aantal zoons in de gelukkige omstandigheid verkeerde een bedrijf in gebruik te kunnen nemen dat door de ouders tot dusverre werd verpacht aan een vreemde. Ook hier was waarschijnlijk reeds in de opvolging op het ouderlijke bedrijf voorzien.

HOOFDSTUK VI

DE ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJFSOPPERVLAKTE NA DE OVERNEMING

In aansluiting aan hoofdstuk V, waar werd beschreven op welke wijze de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden hun bedrijven hebben verworven, zal de verdere ontwikkeling in oppervlakte van deze bedrijven worden geschetst.

De periode 1947-1959, waarop het onderhavige onderzoek betrekking heeft, wordt gekenmerkt door een aanzienlijke agrarische bevolking in die zin, dat het aantal op een bedrijf wachtende zoons belangrijk groter was dan het aantal vrijkomende bedrijven. In de eerste jaren van deze periode waren de werkgelegenheid buiten de agrarische sector en de mogelijkheden tot het volgen van algemeen vormend en technisch onderwijs zeer beperkt, waardoor de beroepskeuze van de boerenzons nog een sterk traditioneel karakter droeg.

Door het uitgeput raken van de ontginningsmogelijkheden kon de oppervlakte cultuurgrond geen belangrijke uitbreiding meer ondergaan, waardoor tevens een einde kwam aan het stichten van nieuwe bedrijven op enigszins omvangrijke schaal. Hierdoor werd de druk op de bestaande oppervlakte cultuurgrond vergroot. Op veel ouderlijke bedrijven heeft dit, zoals in hoofdstuk IV bleek, geleid tot een verdeling van het grondgebruik onder de kinderen. De opvolgers op deze bedrijven waren dikwijls genoodzaakt op een bedrijf te beginnen dat kleiner was dan het ouderlijke bedrijf. Deze omstandigheid en de toegenomen bewerkingscapaciteit per man, als gevolg van rationalisatie en mechanisatie, heeft op veel bedrijven geleid tot een wanverhouding tussen de arbeidsbezetting en de oppervlakte cultuurgrond. Het bewust worden van deze wanverhouding doet de boeren zoeken naar aanpassingsmogelijkheden. Afhankelijk van persoonlijke voorkeuren en plaatselijke omstandigheden leidt dit tot intensivering van de bedrijfsvoering, bedrijfswisseling, waarop in hoofdstuk III werd gewezen, of een streven naar oppervlakteuitbreiding ten einde de werkgelegenheid meer in overeenstemming te brengen met de arbeidsbezetting.

In hoeverre deze aanpassing is gerealiseerd door middel van een vergroting van de bewerkte oppervlakte cultuurgrond, zal thans worden nagegaan. § 1 geeft weer het aantal en de grootte van de oppervlakte mutaties en de invloed van het grondverkeer op de gemiddelde bedrijfs-grootte. In § 2 wordt weergegeven op welke wijze deze mutaties tot stand zijn gekomen, terwijl in de laatste paragraaf wordt ingegaan op de wensen en de verwachtingen die er onder de geënquêteerde bedrijfshoofden leven omtrent toekomstige bedrijfsvergrotingen.

§ 1. V e r a n d e r i n g e n i n d e b e d r i j f s g r o o t t e

In oppervlakte
gewijzigde be-
drijven

Alvorens op het grondverkeer zelve in te gaan, wordt in tabel 32 een overzicht gegeven van het aantal bedrijven dat bij vergroting of verkleining betrokken is geweest.

IN OPPERVLAKTE GEWIJZIGDE BEDRIJVEN

Tabel 32

Periode van overneming		Aantal bedrijven	Percentage in oppervlakte gewijzigde bedrijven			
			totaal	vergroot	verkleind	vergroot en verkleind
1947-1953	Zandgebied	103	55	49	2	4
	Veenkoloniën	43	38	28	5	5
1954-1959	Zandgebied	118	26	21	2	3
	Veenkoloniën	72	18	18	-	-

In het zandgebied en in de veenkoloniën exploiteerden op het tijdstip van de enquête 2/5, respectievelijk 1/4 deel van de in de periode 1947-1959 zelfstandig geworden landbouwers een bedrijf waarvan de grootte afweek van de oppervlakte bij overneming. Naarmate de overneming van recentere datum is, is het percentage in oppervlakte gewijzigde bedrijven geringer, hetgeen verband houdt met de duur van het zelfstandig-zijn van de desbetreffende bedrijfshoofden.

Vrijwel alle in oppervlakte gewijzigde bedrijven werden vergroot; zoals nog zal blijken was dit eveneens het geval bij de bedrijven die zowel vergroot als verkleind zijn.

Veranderingen in de gemiddelde bedrijfsoppervlakte en de bedrijfs-groottestructuur

In verband met de ontwikkeling van de bedrijfs-groottestructuur is het van belang inzicht te verkrijgen in de mate waarin de bedrijven van verschillende aanvangsgrootte bij oppervlaktewijzigingen betrokken zijn geweest.

Tabel 33

VERANDERINGEN IN DE GEMIDDELDE BEDRIJFSOPPERVLAKTE IN DE PERIODE 1947-1959

Gebied	Grootte-klasse in ha bij overneming	Bedrijven per saldo vergroot			Bedrijven per saldo verkleind			Bedrijven niet gewijzigd 1)	
		aantal	gemiddelde bedrijfs-grootte in ha bij		aantal	gemiddelde bedrijfs-grootte in ha bij		aantal	gemiddelde bedrijfs-grootte in ha
			overneming	enquête		overneming	enquête		
Zandgebied	1-5	16	3,47	5,73	1	3,55	1,05	10	2,77
	5-10	41	6,91	10,01	1	9,35	8,00	35	7,79
	10-15	17	11,75	15,40	1	10,00	7,16	46	11,94
	15-20	6	17,23	19,68	-	-	-	25	17,06
	≥ 20	-	-	-	1	108,00	61,00	21	26,23
	≥ 1	80	8,02	11,03	4	32,72	19,30	137	13,34
Veenkoloniën	1-5	3	4,48	12,32	-	-	-	3	0,84
	5-10	3	8,78	10,63	-	-	-	6	7,76
	10-15	8	11,57	17,79	-	-	-	25	12,04
	15-20	8	16,90	22,73	-	-	-	17	17,42
	≥ 20	5	31,30	48,66	2	32,50	19,12	35	29,98
	≥ 1	27	15,70	23,57	2	32,50	19,12	86	19,72

1) Inclusief de bedrijven die zowel vergroot als verkleind zijn, maar per saldo in oppervlakte gelijk zijn gebleven.

Van de kleinere bedrijven zijn er sedert de overneming verhoudingsgewijs meer van grootte veranderd dan van de grotere. Dit geldt in het bijzonder voor het zandgebied. De per saldo vergrote bedrijven zijn in het zandgebied met gemiddeld 3,01 ha en in de veenkoloniën met gemiddeld 7,87 ha vergroot. Het aantal bedrijven dat per saldo werd verkleind, was in beide gebieden zeer gering.

In het zandgebied zijn er dus verhoudingsgewijs meer bedrijfs- hoofden in geslaagd hun bedrijf te vergroten dan in de veenkoloniën, doch in laatstgenoemd gebied ondergingen de vergrote bedrijven gemiddeld een grotere uitbreiding dan in het zandgebied. Omdat het onderzoek zich echter beperkte tot een bepaalde groep bedrijven, geeft het voorgaande geen inzicht in de wijzigingen in de bedrijfsgruottestructuur van alle bedrijven in de desbetreffende gebieden.

Spreiding naar oppervlakte Tot dusverre is volstaan met het weergeven van de gemiddelde oppervlakte van de vergrotingen en verkleiningen die per saldo hebben plaatsgehad op de in oppervlakte gewijzigde bedrijven. Tabel 34 geeft een overzicht van de spreiding van de oppervlaktewijzigingen.

Tabel 34

SPREIDING IN VERGROTINGEN EN VERKLEININGEN

	Aantal bedrijven 1)	Aantal bedrijven in de periode 1947 t/m 1959 vergroot/verkleind met										
		< 0,5	0,5-1,0	1,0-1,5	1,5-2,0	2,0-2,5	2,5-3,0	3,0-4,0	4-5	5-7	7-10	≥ 10 ha
Vergrote bedrijven	110	6	7	12	12	12	4	15	6	15	9	12
Verkleinde bedrijven	15	-	3	2	-	-	4	1	1	-	1	3

1) Inclusief de bedrijven die zowel vergroot als verkleind zijn, deze (9) komen dus tweemaal voor.

Van het totaalaantal vergrote bedrijven is bijna 2/3 deel vergroot met minder dan 2 ha. Op verscheidene bedrijven werd dit resultaat in etappes bereikt, aangezien het gemiddelde aantal vergrotingen per vergroot bedrijf in het zandgebied en in de veenkoloniën respectievelijk bedroeg 1,7 en 1,1.

Van de verkleinde bedrijven werd 2/3 deel met 2,5 ha of meer verkleind.

De oppervlakte van het oudere bedrijf Een aantal bedrijfshoofden is begonnen op bedrijven die kleiner waren in oppervlakte dan het bedrijf van hun ouders. Het is niet uitgesloten dat dit van invloed is geweest op de bedrijfsvergroting. Een indruk hiervan geeft tabel 35.

Tabel 35

AANVANGS- EN HUIDIGE OPPERVLAKTE VAN DE BEDRIJVEN EN MAXIMALE OPPERVLAKTE VAN DE OUDERLIJKE BEDRIJVEN 1)

	Niet-gewijzigde be- drijven 2)			Vergrote bedrijven					
	de beginopp. was t.o.v. de opp. v/h ouderlijke bedrijf			de beginopp. was t.o.v. de opp. v/h ouderlijke bedrijf			de opp. bij enquête was t.o.v. de opp.v/ ouderlijke bedrijf		
	kleiner	gelijk	groter	kleiner	gelijk	groter	kleiner	gelijk	groter
Zandgebied	39	51	10	67	28	5	48	4	48
Veenkoloniën	45	48	7	68	32	-	41	23	36
Alle bedrijven	41	50	9	67	29	4	47	8	45
1- 5 ha	60	30	10	88	12	-	56	-	44
5-10 ha	47	40	13	72	21	7	52	5	43
10-15 ha	43	46	11	62	33	5	43	14	43
≥ 15 ha	35	59	6	44	56	-	28	17	55

- 1) In procenten van het totaal per groep bedrijven.
2) Inclusief de bedrijven die door vergroting en verkleining per saldo niet gewijzigd zijn.

Van de bedrijfshoofden van de niet in oppervlakte gewijzigde bedrijven is 41% gestart op een bedrijf dat kleiner was dan dat van hun ouders tegenover 67% van de bedrijfshoofden die kans hebben gezien hun bedrijf te vergroten. Onder de vergrote bedrijven kwamen dan ook verhoudingsgewijs meer bedrijven voor, die bij overneming kleiner waren dan het ouderlijke bedrijf. Hieruit kan echter niet zonder meer geconcludeerd worden dat de grootte van het ouderlijke bedrijf van doorslaggevende betekenis is geweest bij het succesvol streven naar bedrijfsvergroting, aangezien ook andere factoren hierbij een rol kunnen hebben gespeeld.

§ 2. Wijze van vergroting en verkleining

Bedrijfsver- Het gebruiksrecht van de na de overneming aan de be-
grotingen bedrijven toegevoegde grond kan zijn verkregen door kopen of pachten of varianten hiervan.

Tabel 36

BEDRIJFSVERGROTINGEN NAAR DE WIJZEN VAN INGEBRUIKNEMING

Gebied	Percentage ver- grotingen door				Percentage van de vergrotings- oppervlakte, toegevoegd door			
	K	E	P	Po	K	E	P	Po
Zandgebied	13	3	78	6	13	3	81	3
Veenkoloniën	16	-	74	10	17	-	72	11

K = kopen E = erven, boedelverdeling, boedelscheiding, schenking
P = pachten Po = overdracht van pachtgrond door ouders

In beide gebieden is ongeveer 3/4 deel van de vergrotingsoppervlakte bijgepacht. De pachtoverneming is verhoudingsgewijs nog het meest van betekenis geweest in de veenkoloniën. Zowel gerekend naar het aantal transacties als naar de daarbij betrokken oppervlakten zijn door koop en erfenis slechts weinig vergrotingen tot stand gekomen. Betreft men ook de gemiddelde oppervlakte per transactie in de beschouwingen, dan ontstaat het in tabel 37 geschetste beeld.

Tabel 37

BEDRIJFSVERGROTINGEN

Gebied	Aantal transacties	Totale vergrotingsopp. in ha	Gemiddelde oppervlakte per transactie (in ha)			
			K	E	P	Po
Zandgebied	138	255,09	1,88	2,07	1,91	0,86
Veenkoloniën	31	221,78	7,37	-	6,98	8,13

K = kopen E = erven, boedelverdeling, boedelscheiding, schenking
 P = pachten Po = overdracht van pachtgrond door ouders

Duidelijk blijkt dat, onverschillig de wijze van ingebruikneming, de gemiddelde oppervlakte van de vergrotingen in de veenkoloniën aanzienlijk groter is geweest dan in het zandgebied. Dit houdt verband met de verschillen in verkavelingstoestand tussen beide gebieden; het grondgebruik is nl. in het zandgebied belangrijk meer versnipperd en de gemiddelde kavelgrootte aanmerkelijk kleiner dan in de veenkoloniën.

Vorige gebruikers In beide gebieden is voornamelijk grond van vreemden aan de bedrijven toegevoegd. De rol die familierelaties hebben gespeeld bij de bedrijfsvergroting is vooral in het zandgebied gering geweest.

Tabel 38

VORIGE GEBRUIKER VAN DE TOEGEVOEGDE GROND

Vorige gebruiker van de toegevoegde grond	Vergrote bedrijven die in de periode 1947-1959 zijn overgenomen					
	zandgebied			veenkoloniën		
	vergrotingen		oppervlakte in %	vergrotingen		oppervlakte in %
	aan-tal	in %		aan-tal	in %	
Ouders	14	10	14	9	29	31
Schoonouders	11	8	6	2	7	4
Andere familie	12	9	9	1	3	2
Vreemden	101	73	71	19	61	63
Alle bedrijven	138	100	100	31	100	100

In de veenkoloniën valt een grotere invloed te onderkennen, met name op de bedrijven die van ouders zijn overgenomen. Het betreft hier grond die aanvankelijk van het ouderlijke bedrijf werd afgesplitst en naderhand weer daarbij werd gevoegd. Wij kunnen in dit verband spreken van een geleidelijke bedrijfsoverneming. Bij de groep vergrote bedrijven, die van ouders zijn overgenomen, was in het zandgebied 49% van de bij vergrotingen betrokken grond van het ouderlijke bedrijf afkomstig. Het overeenkomstige percentage in de veenkoloniën bedroeg 14.

Bedrijfsverkleiningen Tot slot volgen enkele opmerkingen over de bedrijfsverkleiningen. Dit aantal was gering en bedroeg in het zandgebied en de veenkoloniën respectievelijk 11 en 5. Zowel naar aantal mutaties als naar oppervlakte is pachtbeëindiging verreweg de belangrijkste oorzaak van bedrijfsverkleining geweest, aangezien niet minder dan 88% van de verkleiningsoppervlakte om deze reden van gebruiker verwisselde. Deze wijze van gebruiksbeëindiging doet vermoeden dat verkleining meestal een gedwongen karakter droeg. Van één bedrijf werd een stuk grond onteigend; in de andere gevallen was sprake van verkoop of verpachting. Opgemerkt kan nog worden dat de verkochte en verpachte oppervlakten gemiddeld aanzienlijk kleiner waren (2,3 ha) dan de percelen waarvan de pacht werd beëindigd.

§ 3. Bedrijfsvergroting in de toekomst

Wensen In de beide voorgaande paragrafen zijn de wisselingen in het grondgebruik geschetst die in de periode 1947 t/m 1959 hebben plaatsgehad. Daar is gebleken dat in het zandgebied en in de veenkoloniën respectievelijk 2/5 en 1/4 deel van de bedrijven in oppervlakte is gewijzigd, waarbij het aantal vergrotingen dat van de verkleiningen verre overtrof. Men kan dus zonder overdrijving stellen dat bedrijfsvergroting in de periode van onderzoek een belangrijke plaats heeft ingenomen in het denken en handelen van de boeren. Dat ook thans het streven naar bedrijfsvergroting onder de geënquêteerde bedrijfshoofden nog geenszins is getaand, blijkt uit tabel 39.

BEDRIJFSVERGROTING IN DE TOEKOMST

Tabel 39

	Naar bedrijfsvergroting strevende bedrijfshoofden met een bedrijf met							
	< 5 ha		5-10 ha		≥ 10 ha		totaal	
	aantal	% 1)	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Zandgebied	10	53	63	77	78	48	151	57
Veenkoloniën	1	25	10	91	76	61	87	62

1) In procenten van alle bedrijven per grootteklasse.

Dit geldt met name voor de landbouwers uit de grootteklasse van 5-10 ha, die uit het gezichtspunt van het scheppen van voldoende werkgelegenheid op het eigen bedrijf in een moeilijke positie verkeren. Dit

geldt wel in bijzondere mate voor het Drentse zandgebied, waar de niet aan de grond gebonden produktierichtingen, zoals varkens- en kippenhouderij, van opmerkelijk geringer betekenis zijn dan elders op onze zandgronden.

Verder blijkt de interesse voor bedrijfsvergroting onder de grotere boeren sterker te leven in de veenkoloniën dan in het zandgebied. De oorzaak hiervan zou kunnen liggen in het verschil in bedrijfstype: het veenkoloniale bedrijf is overwegend akkerbouwbedrijf, terwijl in het zandgebied naast de akkerbouw de rundveehouderij op de meeste bedrijven een belangrijk bedrijfs onderdeel is.

Aangezien in de akkerbouwsector de mechanisatie over het algemeen een grotere vlucht heeft genomen dan op de gemengde bedrijven, is daar de bewerkingscapaciteit ook meer toegenomen. Een vergroting van de bewerkte oppervlakte zal op het akkerbouwbedrijf de machine- en werktuigenkosten per oppervlakte-eenheid verlagen. Op de gemengde bedrijven zal de economische drang tot bedrijfsvergroting door de geringere mechanisatiemogelijkheden waarschijnlijk minder sterk zijn. Het is dan ook aannemelijk dat in de veenkoloniën, vooral voor de grotere boeren, bedrijfsvergroting urgenter is dan in het zandgebied. Het verrichten van loonwerk dat, zoals in hoofdstuk III werd opgemerkt, in de veenkoloniën vooral door de grotere boeren gebeurt, wijst eveneens op een streven naar verhoging van de rentabiliteit van het in het machine- en werktuigenpark geïnvesteerde kapitaal.

Mogelijkheden In hoeverre zien de geënquêteerde bedrijfshoofden kans hun bedrijf in de toekomst te vergroten? En waaruit bestaan de mogelijkheden? Op deze vragen wordt een antwoord gegeven in tabel 40.

Tabel 40

MOGELIJKHEDEN TOT BEDRIJFSVERGROTING IN DE TOEKOMST

	Percentage geënquêteerden, die bedrijfsvergroting wensen en als mogelijkheid zien					
	geen concrete	misschien in de naaste toekomst	pachtbeëindiging verpachte grond	grond in gebruik te verkrijgen van		
				ouders	vreemden door bijkopen	bijpachten
Zandgebied	51	21	3	15	4	6
Veenkoloniën	61	17	3	17	1	1

In het zandgebied en in de veenkoloniën stonden op het moment van onderzoek respectievelijk 51% en 61% van de bedrijfshoofden geen concrete mogelijkheden voor ogen om hun bedrijf te vergroten. Enkele bedrijfshoofden verpachtten grond die bij het bedrijf gevoegd zou kunnen worden, in andere gevallen was het niet uitgesloten dat nog een stuk grond van het ouderlijke bedrijf in gebruik genomen zou kunnen worden. Per saldo was het aantal reële mogelijkheden dus niet groot. Wanneer echter in de toekomst meer bedrijven vrijkomen, zullen tegelijkertijd ook de mogelijkheden tot bedrijfsvergroting toenemen.

HOOFDSTUK VII

FINANCIËLE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING

In de landbouw zijn enkele ontwikkelingstendenties waar te nemen die belangrijke gevolgen hebben voor de financiering van de bedrijfs-overneming. Door de sterk toegenomen kapitaalbehoefte in de naoorlogse jaren zijn omvangrijke bedragen gemoeid met de bedrijfsoverneming. Wordt dus enerzijds de vermogensbehoefte in de landbouw steeds groter, anderzijds veroorzaakt de toenemende afvloeiing van agrarische jongeren naar niet-agrarische beroepen een grotere afvloeiing van kapitaal, waardoor met name de financiering van bedrijven die bij vererving worden overgenomen moeilijker kan verlopen. De afgevloeide kinderen zijn in geringere mate in de problemen van het ouderlijke bedrijf geïnteresseerd dan de toekomstige opvolger. Als medeërfgenen zullen zij zich bij de waardevaststelling van de agrarische eigendommen die de opvolger wil overnemen in mindere mate door gevoelsoverwegingen laten leiden.

Ook door het streven naar grotere eenheden in de landbouw wordt de vermogensbehoefte groter. Tenslotte kan nog gewezen worden op de hogere levensstandaard, waardoor de consumptieve uitgaven op een groter deel van het inkomen beslag leggen en daardoor de vermogensvorming in sterkere mate belemmeren dan vroeger het geval was en op de zich wijzigende leefgewoonten van rustende landbouwers, die nopen reeds vroegtijdig voorzieningen voor de oude dag te treffen.

De hiervoor geschetste ontwikkelingen kunnen de bedrijfsovernemer voor de oplossing van moeilijke financieringsproblemen plaatsen. Bij de hier gevolgde methode van onderzoek was het echter niet mogelijk deze problemen kwantitatief te benaderen. Derhalve zal hoofdzakelijk worden ingegaan op de wijze waarop de financiering van de bedrijfsoverneming is geregeld. Hierbij komen de volgende onderwerpen ter sprake: de beloning van de meewerkende zoons en hun bekendheid met de financiële positie van het bedrijf vóór de overneming (§ 1); de zakelijke regelingen bij boedelverdeling en -scheiding (§ 2) en in de laatste paragraaf de betekenis van vreemd vermogen voor de bedrijfsoverneming. Deze feiten doen zich deels vóór, deels bij en deels na de bedrijfsoverneming voor.

§ 1. Beloning meewerkende kinderen en schenkingen in geld

In het verleden kwam het betrekkelijk weinig voor dat kinderen uit agrarische gezinnen een beroep buiten de landbouw kozen. Vrijwel alle kinderen vonden na een aantal jaren op het ouderlijke bedrijf te hebben meegewerkt een bestaan in de landbouw. Van een tegenstelling van belangen tussen de kinderen was in de meeste gezinnen dan ook geen sprake, zodat er in de regel geen aanleiding was een regeling te treffen voor de beloning van de thuis verrichte arbeid.

Toen echter in de naoorlogse jaren de afvloeiing van agrarische jongeren naar niet-agrarische beroepen in betekenis toenam, werd de beloning van de meewerkende kinderen steeds meer actueel. In verscheidene gezinnen treft men thans beoefenaren van verschillende beroepen aan.

Onder deze gewijzigde omstandigheden is van een gelijkheid van belangen niet langer sprake. Weliswaar kan aan de kinderen die thuis hebben meegewerkt verrekening van niet-uitbetaald loon in uitzicht worden gesteld, doch dit biedt geenszins zekerheid dat hieraan bij de bedrijfsoverneming of boedelverdeling gevolg zal worden gegeven.

Het vraagstuk van de beloning van de meewerkende kinderen heeft nog aan actualiteit gewonnen door de sterk toegenomen vermogensbehoefte voor de bedrijfsoverneming. Dit maakt het treffen van een regeling voor de beloning van de thuis verrichte arbeid nog urgenter. In het algemeen zal handhaving van de vanouds gevestigde gewoonte van het niet-betaalde thuis meewerken dan ook op toenemende bezwaren stuiten. Het is daarom noodzakelijk dat men zich tijdig op de hoogte stelt van de meest gewenste contractvorm tussen ouders en meewerkende kinderen (b.v. met behulp van agrarisch-sociale voorlichtingsdiensten), zodat van geval tot geval een voor beide partijen zo gunstig mogelijke zakelijke regeling kan worden getroffen.

Verdiend loon vóór het zelfstandig worden worden Het merendeel van de geënquêteerde bedrijfs- hoofden heeft vóór het zelfstandig worden uitsluitend op het ouderlijke bedrijf gewerkt. Behalve de toekomstige opvolger werkte echter op verscheidene bedrijven nog één of meer kinderen mee. In welke mate dit voorkwam is in hoofdstuk III ter sprake gekomen. Het hierna vermelde heeft echter uitsluitend betrekking op de geënquêteerde bedrijfshoofden. In hoeverre en op welke wijze zij voor hun werkzaamheden op het ouderlijke bedrijf een beloning hebben ontvangen, blijkt uit tabel 41.

Tabel 41

ONTVANGEN LOON VOOR HET ZELFSTANDIG WORDEN

	Aantal geënquêteerden die voor werkzaamheden op het ouderlijke bedrijf				Aantal geënquêteerden, die elders loon ontvingen en dit thuis	
	geen vergoeding kregen uitgekeerd	een vergoeding kregen in de vorm van			afdroegen	niet afdroegen
		arbeidsloon	uitkering in geld	bedrag op spaarbankboekje		
Zandgebied	252	12	5	17	41	44
Veenkoloniën	127	12	5	12	13	25

Het aantal bedrijfsovernemers dat een vergoeding ontving was gering (12%) en naar verhouding het grootst in de veenkoloniën (19%). Hierbij dient evenwel in aanmerking te worden genomen dat de hier geschetste situatie aangaande de beloningen van de meewerkende kinderen, evenals alle

nog in dit hoofdstuk ter sprake komende regelingen, betrekking had op een periode die voor de landbouw zeer moeilijk was. Voorts zij opgemerkt, dat de arbeidsbeloning ook verdisconteerd kan zijn geweest in schenkingen, de uitkering bij boedelverdeling of -scheiding, of in de prijs waartegen het bedrijf en/of de inventaris werd overgenomen.

Over de grootte van de uitgekeerde vergoedingen zijn geen gegevens verzameld. Een gefundeerd oordeel over de vraag of de beloningen al dan niet als volwaardig gekwalificeerd kunnen worden is dus niet mogelijk. De vormen waarin de uitkeringen werden gedaan wekken echter de indruk dat in de meeste gevallen niet van een volwaardige beloning kan worden gesproken. Kwalificeert men als zodanig uitsluitend het uitgekeerde arbeidsloon, dan is het aantal geënuquëeerde bedrijfshoofden dat een reële beloning ontving, uiterst gering. De meest toegepaste beloningsvorm is nog een, al dan niet regelmatige, storting op het spaarbankboekje.

Van de geënuquëeerde bedrijfshoofden die voor zij zelfstandig werden elders in loondienst hebben gewerkt, heeft in het zandgebied de helft en in de veenkoloniën $\frac{1}{3}$ deel het daar verdiende loon thuis geheel of gedeeltelijk afgedragen.

Bekendheid met de financiële positie Zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën was ruim $\frac{4}{5}$ deel van de bedrijfshoofden, die het ouderlijke bedrijf hebben overgenomen, bekend met de financiële positie van dat bedrijf. Bedoeld wordt hier een inzicht in de vermogenspositie. Het inzicht in de inkomenspositie is bij vele ouders niet aanwezig wegens het ontbreken van een voldoende nauwkeurige administratie. De gegevens hebben dan ook meer betrekking op het aanwezige vermogen dan op de rentabiliteit van het bedrijf.

Van de bedrijfshoofden die het bedrijf van schoonouders overnamen had $\frac{2}{3}$ deel inzage gehad in de vermogenspositie van de schoonouders.

Schenkingen in In bepaalde gevallen kan de schenking een bijgeld door ouders ¹⁾ drage leveren om de overdracht van het ouderlijke vermogen te regelen. Hierbij is vooral gedacht aan de schenking als middel de op het bedrijf meewerkende kinderen, die geen beloning hiervoor hebben ontvangen, te doen toekomen waar zij redelijkerwijs recht op hebben.

Gelet op de fiscale consequenties is het gewenst een onderscheid te maken tussen eenmalige schenkingen en schenkingen in gedeelten. De eenmalige schenking is in fiscaal opzicht, indien het bedrag hoger is dan de vrijgestelde bedragen, een nadelige overdrachtsmethode wegens het verschuldigde schenkingsrecht. Deze methode wordt dan ook zelden toegepast.

Anders is de situatie in geval van herhaalde schenkingen en eenmalige schenkingen beneden een zeker bedrag. Omdat bepaalde bedragen vrij van schenkingsrecht zijn komt deze wijze van verdeling in de praktijk meer voor. Voor schenkingen aan ongehuwde kinderen bedraagt de vrijstelling f.2.000,- per kalenderjaar, in het jaar van hun huwelijk verhoogd tot f.10.000,-. Voor gehuwde kinderen is dit 10% van het belastbaar inkomen van hun ouders in het voorafgaande kalenderjaar met

1) In hoofdstuk II werden de schenkingen meer in het algemeen besproken.

een minimum van f.2.000,- en een maximum van f.5.000,- per kalenderjaar. Door schenkingen zal men tevens vermindering van successierechten bereiken. Voor de bepaling van het schenkingsrecht worden schenkingen gedaan in een tijdsverloop van twee jaar samengeteld. Schenkingen door ouders aan kinderen worden echter per kalenderjaar samengevoegd.

Vorengenoemde vrijstellingen laten veelal voldoende ruimte om tot een billijke verdeling te komen en maken het voor de opvolger mogelijk over een aanvangskapitaal van redelijke omvang te beschikken. Indien de geschonken bedragen in de vorm van een lening aan de schenker in het bedrijf blijven geïnvesteerd en de schenker rente betaalt zal, gezien de progressiviteit van de belastingtarieven, deze methode in bepaalde gevallen fiscaal voordeel kunnen opleveren. Voor het ouderlijke bedrijf heeft dit veranderingen in de vermogensverhoudingen tot gevolg. De verhouding van vreemd ten opzichte van eigen vermogen wordt hierdoor gewijzigd.

Er zijn echter nadelen aan de schenking verbonden. In de eerste plaats is voor een formele schenking, met uitzondering van de schenking van hand tot hand, een notariële akte vereist. Ten tweede mag de legitieme portie er niet door worden aangetast, hetgeen zich bij herhaalde schenkingen al gauw kan voordoen. Tenslotte moet nog gewezen worden op het gevaar van schenkingen voor de oudedagsvoorziening van de schenker. Het is niet denkbeeldig dat na de bedrijfsoverdracht en het wegschenken van het vermogen enkele of alle kinderen in gebreke blijven een bijdrage te leveren in het onderhoud van de ouders. Voor de ouders kan de schenking daardoor een minder aantrekkelijke wijze van verdeling zijn. Dit zal echter in geringere mate het geval zijn als de schenking uitsluitend wordt gehanteerd als middel om de thuis meewerkende kinderen voor hun arbeid te belonen. Het is dan in feite uitgesteld loon.

Aangezien van gezin tot gezin de omstandigheden kunnen verschillen is niet naar de grootte van de schenkingen gevraagd, zodat zal worden volstaan met een weergave van de mate waarin de schenking is gehanteerd als middel tot geleidelijke vermogensoverdracht.

Tabel 42

SCHENKINGEN IN GELD DOOR OUDERS

	Totaalaantal mannelijke bedrijfshoofden	Percentage dat een schenking ontving van ouders	Aantal gehuwde mannelijke bedrijfshoofden 1)	Percentage dat een schenking kreeg van schoonouders
Zandgebied	288	33	238	25
Veenkoloniën	133	40	108	31

1) Inclusief weduwnaars.

In de veenkoloniën hebben verhoudingsgewijs meer bedrijfshoofden een schenking ontvangen dan in het zandgebied. Voorts blijken schenkingen veelvuldiger plaats te hebben gehad aan zoons dan aan schoonzoons. Dit houdt waarschijnlijk verband met de omstandigheid dat meer bedrijven van ouders dan van schoonouders worden overgenomen. Het vóór het zelfstandig worden meewerken op het schoonouderlijke bedrijf komt niet dikwijls voor, het meewerken op het ouderlijke bedrijf is daarentegen zeer algemeen.

Van de schenkingen is niet bekend of het eenmalige dan wel regelmatig terugkerende schenkingen zijn geweest en of alle kinderen hiervan hebben geprofiteerd.

Uit het voorgaande blijkt echter wel dat de methode van schenking in boerenkringen een zekere mate van bekendheid geniet. Het valt echter te betwijfelen of ze in voldoende mate wordt toegepast om een belangrijke bijdrage te leveren tot het bereiken van bevredigende verdelingen. Hierbij dient in acht te worden genomen dat schenking van het vermogen door de ouders in hoge mate een vertrouwenskwestie is.

§ 2. Financiële regelingen bij boedelverdelingen - scheiding

Vrij algemeen pacht bij de bedrijfsoverneming de opvolger het bedrijf van zijn ouders, terwijl de eigendomsoverdracht pas wordt geregeld bij de boedelverdeling en -scheiding. In deze gevallen is het zinvol na te gaan of bij de bedrijfsoverdracht overleg is gepleegd met alle gerechtigden. Wanneer hiervan sprake is geweest kan dit een vlotte afwikkeling van de nalatenschap bevorderen. Dit zal evenzeer het geval zijn indien de erfstaters bij testament bepaalde regelingen hebben getroffen.

In verscheidene gevallen zullen de erfgenamen zich echter niet kunnen laten leiden door onderlinge afspraken of testamentaire wilsbeschikkingen. Vooral wanneer er bij de boedelverdeling nog een aantal zaken uit het verleden tot een oplossing moeten worden gebracht, zoals het verrekenen van niet-uitgekeerd loon voor het thuis meewerken, schenkingen en/of studiekosten, dan kan dit aanleiding geven tot moeilijkheden.

In deze paragraaf zal nader worden ingegaan op de wijze waarop de boedelverdelingen en -scheidingen met inachtneming van ieders belangen zijn geregeld. Voor zover de verdeling van de nalatenschap nog plaats moest hebben, is getracht een uitspraak te krijgen over de te verwachten regelingen.

Overleg met alle gerechtigden

In 90% van de gezinnen waar een zoon het ouderlijke bedrijf heeft overgenomen, werden alle gerechtigden in het overleg over de bedrijfsoverdracht betrokken. Het initiatief hiertoe zal in de meeste gevallen van de ouders zijn uitgegaan. Op de bedrijven waar een schoonzoon opvolgde is deze aangelegenheid in het zandgebied in ongeveer 2/3 deel van de gezinnen in onderling overleg geregeld. Het aantal bedrijven in de veenkoloniën dat door een schoonzoon werd overgenomen is te gering om

een uitspraak te doen over de mate waarin overleg werd gepleegd over de bedrijfsoverdracht.

Niet-uitgekeerd loon In § 1 is de beloning van de thuis meewerkende kinderen reeds ter sprake gekomen. Daar bleek dat het aantal geënquêteerde bedrijfshoofden, dat vóór het zelfstandig worden op het ouderlijke bedrijf heeft gewerkt tegen een reële beloning, uiterst gering was. Thans zal worden nagegaan in hoeverre bij de regeling van de ouderlijke boedel alsnog verrekening van niet-uitgekeerd loon heeft plaatsgehad of verwacht wordt dat dit het geval zal zijn. De gegevens uit tabel 43 hebben dus zowel betrekking op regelingen van boedels in het verleden als op regelingen welke nog gerealiseerd moeten worden.

Tabel 43

NIET-UITGEKEERD LOON VAN EEN OF MEER KINDEREN

Boedelverdeling of -scheiding		Aantal bedrijven waarvan de gegevens bekend zijn	Gehele of gedeeltelijke verrekening van het niet-uitgekeerde loon 1)		
			ja	neen	gelijke verdeling 2)
Voltooid	Zandgebied	105	31	19	50
	Veenkoloniën	41	27	51	22
Nog niet voltooid	Zandgebied	233	21	33	46
	Veenkoloniën	95	16	45	39

1) In procenten van alle regelingen.

2) Bijvoorbeeld alle kinderen hebben thuis meegewerkt, of het elders verdiende loon werd afgedragen.

In het zandgebied behoefde bij de helft van de voltooide boedelverdeling geen verrekening van niet-uitgekeerd loon plaats te hebben. In de gezinnen waar dit wel het geval was, werd hiermee meestal rekening gehouden. In de veenkoloniën was het aantal gevallen, waarin gelijkheid van belangen aanwezig was, verhoudingsgewijs veel geringer dan in het zandgebied. Bovendien werd daar in belangrijk geringere mate rekening gehouden met loondervingen.

De verwachtingen omtrent de toekomstige regelingen houden in dat in beide gebieden minder vaak verrekening zal behoeven plaats te hebben dan bij de reeds voltooide boedelverdelingen het geval was.

Studiekosten In de periode waarop dit onderzoek betrekking heeft, gingen nog slechts weinig kinderen uit boerengezinnen studeren. Het aantal gezinnen waarin de studiekosten een rol speelden is dan ook gering. De vraag in hoeverre bij de reeds tot stand gekomen boedelverdelingen met door de ouders gedragen studiekosten rekening werd gehouden, is dan ook moeilijk te beantwoorden.

Tabel 44

STUDIEKOSTEN

Boedelverdeling of -scheiding		Geheel of gedeeltelijk verrekend bij de boedel van ouders		
		ja	neen	gelijke verdeling 1)
Voltooid	Zandgebied	2	1	1
	Veenkoloniën	1	2	1
Nog niet voltooid	Zandgebied	17	20	3
	Veenkoloniën	9	7	5

1) Bijvoorbeeld studiekosten voor alle kinderen ongeveer even hoog, studiebeurs.

Het merendeel van de geënquêteerde bedrijfshoofden is nog gerechtigd in de boedel van ouders en/of schoonouders, zodat het aantal boedelscheidingen waarbij verrekening van studiekosten in de toekomst aan de orde komt aanzienlijk groter is dan bij de boedelverdelingen die reeds hebben plaatsgehad.

Wat de nog te treffen regelingen betreft, wordt lang niet altijd verwacht dat met studieuitgaven ten behoeve van één of meer kinderen rekening zal worden gehouden.

Inspan van gehuwde kinderen In bepaalde gebieden is het gewoonte in boerengezinnen de kinderen, onverschillig of zij in de landbouw werken of zijn afgevoerd, bij hun huwelijk een huwelijksuitzet of inspan mee te geven. Dit is ook het geval in het Drentse zandgebied en de Drents-Groninger veenkoloniën. Zoals uit tabel 45 blijkt, profiteren in het merendeel van de gezinnen alle kinderen hiervan in ongeveer gelijke mate, zodat in de meeste gevallen bij de boedelverdeling en -scheiding geen verrekening zal behoeven plaats te hebben.

Tabel 45

HUWELIJSUITZET OF INSPAN

Boedelverdeling of -scheiding		Aantal regelingen waarvan de gegevens bekend zijn	Met gehele of gedeeltelijke verrekening bij de regeling van de ouderlijke boedel 1)		
			ja	neen	gelijke verdeling 2)
Voltooid	Zandgebied	117	5	6	89
	Veenkoloniën	42	2	10	88
Nog niet voltooid	Zandgebied	223	6	8	86
	Veenkoloniën	91	6	3	91

1) In procenten van het totale aantal regelingen.

2) Bijvoorbeeld alle kinderen kregen ongeveer evenveel of geen van de kinderen kreeg een huwelijksuitzet of inspan.

Schenkingen In § 1 is de schenking meer uitvoerig behandeld. Daarom wordt hier volstaan met een beschrijving in hoeverre er in de gezinnen, waar door ouders schenkingen zijn gedaan, hiermee rekening is gehouden bij de uiteindelijke verdeling.

Tabel 46

SCHENKINGEN

Boedelverdeling of -scheiding		Aantal regelingen waarvan de gegevens bekend zijn	Met gehele of gedeeltelijke verrekening bij de regeling van de ouderlijke boedel 1)		
			ja	neen	gelijke verdeling 2)
Voltooid	Zandgebied	30	1	9	20
	Veenkoloniën	13	2	4	7
Nog niet voltooid	Zandgebied	78	3	15	60
	Veenkoloniën	38	7	4	27

1) In absolute aantallen.

2) Bijvoorbeeld alle kinderen kregen ongeveer evenveel.

Uit de gegevens in tabel 46 blijkt dat in de meeste gezinnen reeds voor de uiteindelijke verdeling van de boedel een gelijke verdeling is nagestreefd. Dit geldt met name voor het zandgebied. In die gevallen waar nog een regeling moet worden getroffen zullen de schenkingen in mindere mate dan in het verleden aanleiding geven tot verrekening. Dit neemt niet weg dat ook in de toekomst nog niet in alle gezinnen een billijke verdeling tot stand zal komen.

Testamenten Slechts een zeer gering aantal ouders heeft zijn laatste wilsbeschikking door middel van een testament vastgelegd. Dit aantal bedroeg zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën slechts 7. De inhoud van de testamenten had in het zandgebied merendeels betrekking op de verdeling van de grond, terwijl in de veenkoloniën vooral een regeling ten gunste van de langstlevende ouder was getroffen.

In het kader van de bedrijfsopvolging is het testament vooral dan belangrijk, indien de bedrijfsoverdracht eerst bij overlijden geheel wordt of nog gedeeltelijk moet worden geregeld. De meeste ouderlijke bedrijven werden echter reeds tijdens het leven van de ouders overgedragen. Wanneer dit het geval is, is de betekenis van het testament voor de regeling van de bedrijfsoverdracht minder groot. Het kan dan slechts in hoofdzaak dienen om een bevoordeling bij vermogensverdeling te bewerkstelligen. Wanneer een bevoordeling van de opvolger wordt beoogd, kan deze vaak reeds bij de bedrijfsoverdracht of in de periode voorafgaande aan het overlijden van de ouders tot stand worden gebracht.

§ 3. Financiering met vreemd vermogen

Lang niet alle beginnende boeren zullen over voldoende eigen vermogen beschikken. Wanneer zij tevens grond en gebouwen moeten overnemen, dan zal het benodigde vermogen nog belangrijk hoger zijn dan reeds voor overneming of aanschaffing van de inventaris is vereist. Met het oog hierop is aan de geënquêteerde bedrijfshoofden gevraagd of, en zo ja, in welke vorm vreemd vermogen is aangetrokken voor de financiering van de bedrijfsoverneming.

Bij het vreemd vermogen zijn in het kader van dit verslag drie vormen onderscheiden: leningen al dan niet op schuldbekentenis, hypotheek en overige kredieten. De overige kredieten bestaan in hoofdzaak uit leningen onder borgtocht; verder zijn in deze categorie ondergebracht het leveranciers- en het afnemerskrediet. Naar de grootte van de opgenomen kredieten is niet geïnformeerd, aangezien de kennis hiervan alleen onvoldoende is voor een beoordeling van de financiële positie bij de bedrijfsaanvaarding.

Tabel 47

FINANCIERING VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING

	Totaalaantal bedrijfsover- nemingen 1)	Percentage geënquêteerden die ten tijde van de bedrijfsoverneming			
		geen krediet opnamen	krediet opnamen in de vorm van 2)		
			onderhandse lening 3)	hypotheek	overige leningen
Zandgebied	276	23	62	31	7
Veenkoloniën	139	21	72	21	7

- 1) Exclusief bedrijfsovernemingen van overleden man en waar de financiering bleef.
- 2) Geënquêteerden die krediet opnamen = 100%.
- 3) Lening van particulieren, al of niet op schuldbekentenis.

Zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën nam ongeveer 4/5 deel van de in de periode 1947-1959 zelfstandig geworden bedrijfshoofden krediet op voor de financiering van de bedrijfsoverneming. Naar de vorm waarin het krediet werd opgenomen onderscheiden, komen de leningen op de eerste plaats. Dit geldt in het bijzonder voor de veenkoloniën, waar de pacht verhoudingsgewijs van meer betekenis is dan in het zandgebied. In laatstgenoemd gebied kwamen meer hypotheekleningen voor. De overige leningen namen bij de bedrijfsoverneming een ondergeschikte plaats in.

Leningen Zoals uit tabel 48 blijkt namen de ouders en schoonouders een zeer grote plaats in onder de verschaffers van leningen aan de beginnende landbouwers.

Tabel 48

BEDRIJFSOVERNEMERS MET EEN ONDERHANDSE LENING 1)

	Percentage geënuquëteerden dat leende van	
	uitsluitend ouders en/of schoonouders	andere kredietverschaffers en al of niet van ouders en/of schoonouders
Zandgebied	81	19
Veenkoloniën	82	18

1) Lening van particulieren, al of niet op schuldbekentenis.

In het kader van de bedrijfsovergang binnen de naaste familiekring ligt deze vorm van kredietverlening voor de hand, gezien de minder grote zekerheid die de kredietgever bij deze kredietvorm heeft. Voor het aftredende bedrijfshoofd biedt deze gang van zaken het voordeel dat hij geen belegging behoeft te zoeken voor de door de overdracht van het bedrijf vrijgekomen middelen.

Hypotheeken. Zoals reeds bleek speelt de hypotheek als financieringsvorm een veel geringere rol bij de bedrijfsoverneming. Dit geldt met name voor de veenkoloniën.

Tabel 49

BEDRIJFSOVERNEMERS EN HYPOTHEKEN

	Percentage hypotheeken genomen door		
	boerenleenbanken	andere banken	familie of particulieren
Zandgebied	62	18	20
Veenkoloniën	22	26	52

Hoewel het absolute aantal hypotheekovereenkomsten in de veenkoloniën gering is, duiden de gegevens uit tabel 49 erop dat men zich in dit gebied in mindere mate tot de boerenleenbanken heeft gewend dan in het zandgebied.

Overige kredieten. Hiertoe behoren het bankkrediet en leningen verstrekt onder borgtocht van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Deze laatste vorm was destijds nog nieuw en minder goed bekend bij de landbouwers. Hij werd dan ook slechts een enkele keer aangetroffen. Ook het leveranciers- en afnemerskrediet kwamen weinig voor. Voor de financiering van de bedrijfsoverneming waren de overige kredieten over het algemeen dan ook van weinig betekenis.

Financierings-
moeilijkheden
in de toekomst

Uit de beantwoording van een desbetreffende vraag is gebleken dat het percentage geënquêteerde bedrijfshoofden, dat in de nabije toekomst ten aanzien van de financiering van de bedrijfsoverneming moeilijkheden van min of meer ernstige aard verwacht, voor het zandgebied 4 en voor de veenkoloniën 6 bedraagt.

Bij de interpretatie van deze cijfers dient echter bedacht te worden, dat deze vraag uitsluitend is gesteld met het oogmerk een globale indruk te krijgen van de absoluut noodzakelijke gelden voor de afwikkeling van transacties die nauw samenhangen met de bedrijfsoverneming. Als zodanig kunnen bijvoorbeeld genoemd worden het in eigendom overnemen van het thans gepachte bedrijf en het doen van uitkeringen aan broers en zusters in verband met boedelscheidingen. Voorts dient in aanmerking te worden genomen dat de bedrijfsoverneming dikwijls geleidelijk plaatsheeft in die zin, dat de overnemer eerst het bedrijf pacht van zijn ouders en later, na het overlijden van de ouders, eigenaar wordt.

De bovengenoemde cijfers geven dus slechts een indruk van het aantal bedrijfshoofden dat door bovenbedoelde omstandigheden op korte termijn in financieringsmoeilijkheden komt te verkeren. De beantwoording van de vraag of de geënquêteerde bedrijfshoofden over voldoende kapitaal kunnen beschikken voor investeringen die in bedrijfseconomisch opzicht noodzakelijk of gewenst zijn, bleef buiten beschouwing.

HOOFDSTUK VIII

DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

In het voorgaande is de gemeenschappelijke exploitatie reeds enkele malen terloops ter sprake gekomen. Van een zodanige samenwerkingsvorm is sprake indien twee of meer personen zich verbinden om grond of gebruik van de grond, gebouwen, inventaris en arbeid in gemeenschap te brengen met het doel het daaruit ontstane voordeel met elkander te delen en de leiding van de gemeenschap gezamenlijk te dragen.

Uit het onderzoek is gebleken dat in de periode 1947-1959 in het zandgebied en de veenkoloniën 1/5 deel van de geënquêteerde bedrijfshoofden bij een vorm van gemeenschappelijke exploitatie betrokken was of was geweest. Hierbij bleek in veel gevallen een nauw verband met de generatiewisseling, met name wanneer de gemeenschappelijke exploitatie een samengaan tussen de vader en de zoon-opvolger betrof. In dit geval behoren de leden tot twee generaties. Zoals uit tabel 50 blijkt, werd deze categorie het veelvuldigst aangetroffen.

Tabel 50

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIES NAAR GENERATIE

Gebied	Gemeenschappelijke exploitaties met deelnemers van				
	twee generaties		één generatie		totaal-aantal
	aantal	percentage 1)	aantal	percentage 1)	
Zandgebied	16	5	22	7	38
Veenkoloniën	35	23	15	10	50

1) Van alle overgenomen bedrijven.

Daarnaast kunnen worden onderscheiden die samenwerkingsvormen waarvan de partners tot dezelfde generatie behoren. Ook hier kan een verband met de generatiewisseling aanwezig zijn, b.v. wanneer de samenwerking een gevolg is van een onverdeelde boedel die door (nog) ongehuwde kinderen na het overlijden van de ouders op dezelfde voet wordt voortgezet. In andere gevallen kunnen uitsluitend zakelijke motieven de keuze op deze vorm van exploitatie hebben doen vallen; zoals het voorkomen van een irrationele bedrijfssplitsing, een tekort aan vreemde arbeidskrachten of een toenemende kapitaalbehoefte.

Aan beide categorieën gemeenschappelijke exploitaties zal een afzonderlijke paragraaf worden gewijd.

§ 1. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van twee generaties

Begrip Indien bij de gemeenschappelijke exploitatie leden behorende tot twee generaties zijn betrokken, zijn dit bijna altijd de vader en de zoon-opvolger. In zekere zin zou men in deze gevallen de samenwerking kunnen beschouwen als een vorm van geleidelijke bedrijfs-overdracht. Indien de generatieafstand tussen de vader en de zoon-opvolger relatief gering is, kan een vorm van samenwerking tegemoet komen aan de wensen van beide partners: de vader behoeft niet op betrekkelijk jeugdige leeftijd terug te treden, terwijl de zoon zich toch reeds kan inlaten met het beheer van het bedrijf. Uit de aard der zaak brengt dit met zich mee dat deze gemeenschappelijke exploitaties een tijdelijk karakter dragen.

Gebieden In de veenkoloniën, waar 23% van de geënquêteerde bedrijfs- hoofden zelfstandig werd door opnemings in een gemeenschappelijke exploitatie, vond deze wijze van geleidelijke bedrijfs-overdracht meer toepassing dan in het zandgebied. In dit laatste gebied werd op 5% van de bedrijven een gemeenschappelijke exploitatie aangetroffen.

Hiervoor werd reeds gewezen op het tijdelijke karakter van het samengaan van de vader en de zoon. Op het tijdstip van de enquête waren van de 51 samenwerkingsvormen er inmiddels 28 beëindigd, waarvan de helft binnen 6 jaar na de totstandkoming.

**Bedrijfs-
grootte** Het ligt voor de hand te veronderstellen dat een bedrijf werkgelegenheid aan minstens twee arbeidskrachten moet kunnen bieden, wil de gemeenschappelijke exploitatie op een gezonde basis steunen.

Tabel 51

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIES NAAR BEDRIJFSGROOTTE

	Aantal	Percentage
< 5 ha	-	-
5-10 ha	3	6
10-20 ha	24	47
20-30 ha	17	33
≥ 30 ha	7	14
Alle bedrijven	51	100

Meer dan 90% van de gemeenschappelijke exploitaties hadden dan ook betrekking op bedrijven van minstens 10 ha. Wanneer we de verschillen in bedrijfsgrootte-structuur tussen het zandgebied en de veenkoloniën in verband brengen met de waarneming dat de samenwerking tussen vader en zoon vooral wordt aangetroffen op de grotere bedrijven, dan ligt hierin waarschijnlijk grotendeels de verklaring voor het in geringe mate voorkomen van samenwerkingsvormen in het zandgebied.

Tussen de mate van vorming van gemeenschappelijke exploitaties en de eigendom-pachtverhouding van de bedrijven blijkt geen verband te bestaan.

Redenen tot vorming Veelal zal een cumulatie van redenen aanleiding zijn geweest tot de vorming van een gemeenschappelijke exploitatie. Hierdoor was het niet in alle gevallen mogelijk de voornaamste reden te achterhalen. Niettemin kan men stellen dat een gering generatieverschil tussen de vader en de zoon-opvolger in veel gevallen een belangrijke rol zal hebben gespeeld bij de keuze van deze exploitatiewijze. Dit wordt aannemelijk indien we de leeftijd van de zoons en de vaders op het tijdstip van vorming van de gemeenschappelijke exploitatie in de beschouwingen betrekken. Van de zoons was toen ruim de helft tussen de 25 en 30 jaar oud (gemiddeld 27,8 jaar) en van de vaders was de helft nog geen 60 jaar oud (gemiddeld 59,8 jaar). In dit licht bezien is zowel de wens van de zoon een zekere mate van zelfstandigheid te krijgen als het argument van de vader nog geen afstand te willen of te kunnen doen, begrijpelijk. In deze omstandigheden kan de vorming van een gemeenschappelijke exploitatie een voor beide partners aanvaardbare oplossing betekenen.

Tabel 52

REDENEN TOT VORMING VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Wens van de zoon zelfstandig te worden	23
Nog geen afstand willen doen van de ouders	11
Ongehuwde kinderen	6
Overlijden van de ouders	1
Financiële en fiscale redenen	11
Overige redenen en onbekend	2
	54

Uit tabel 52 blijkt, dat in 34 van de 54 gevallen de opgegeven redenen rechtstreeks verband houden met het streven naar zelfstandigheid van de zoon, al dan niet tegen de wens van de ouders.

Behalve de zo juist genoemde redenen dienen de financiële en fiscale redenen te worden genoemd die eveneens een belangrijke rol spelen bij de bedrijfsovergang. Bij de gemeenschappelijke exploitatie om de laatste redenen, wordt onder meer gedacht aan de mogelijkheid van een geleidelijke overdracht van vermogen, waardoor mede het bedrag dat aan successierechten moet worden betaald kan worden beperkt. Bovendien kan een verdeling van het inkomen over meer personen soms aantrekkelijk zijn door de vrij sterke progressie in de inkomstenbelasting. Dit voordeel kan echter ook aanwezig zijn als een meewerkende zoon een arbeidsbeloning krijgt toegekend. Tenslotte stelt de gemeenschappelijke exploitatie de overnemer in staat vermogen te vormen, waardoor de financiering van de uiteindelijke bedrijfsovername gemakkelijker verloopt. Als nadeel staat hier tegenover dat misschien vervroegd belasting betaald moet worden over bepaalde toegestane fiscale reserves.

Juridische vormen De helft van de gemeenschappelijke exploitaties is niet juridisch gefundeerd. Wellicht vloeit dit voort uit het tijdelijke karakter van de samenwerking en uit de omstandigheid dat de partners nauw aan elkaar verwant zijn.

Tabel 53

JURIDISCHE VORM VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Juridische vorm	Aantal
Naamloze Vennootschap	1
(Vennootschap onder) firma	4
Maatschap	21
Kinderen	1
Geen bepaalde vorm	27
	54

Voor zover de economische samenwerking in een juridische vorm is gegoten, is bijna steeds de maatschapsvorm gekozen, in enkele gevallen de vennootschap onder firma (meestal firma genoemd) en in één geval de naamloze vennootschap.

Het belangrijkste juridische verschil tussen firma en maatschap is gelegen in de regeling van de aansprakelijkheid. Bij de maatschap zijn de maten nl. solidair, d.w.z. voor een evenredig deel aansprakelijk voor de schulden van de maatschap, terwijl bij de firma de vennoten hoofdelijk voor de gehele schuld van de vennootschap aansprakelijk kunnen worden gesteld.

Regelingen Voor een goed functioneren van de samenwerking is een schriftelijke of mondelinge regeling van een aantal zaken, zoals de werkverdeling, de verdeling van de winst en de bevoegdheid overeenkomsten aan te gaan, van grote betekenis. Uit het onderzoek is gebleken dat in 17 gevallen een regeling is getroffen voor het verrichten van de handenarbeid en in 13 gevallen voor de ondernemersarbeid. In de praktijk zal dit hierop neerkomen dat de handenarbeid merendeels wordt gedaan door de zoon, terwijl de vader zich vooral belast met de leiding van het bedrijf. De bevoegdheid overeenkomsten aan te gaan met derden was zodanig geregeld, dat in 23 gevallen beide maten of vennoten naar buiten handelend optraden, in 20 gevallen de vader en in 8 gevallen de zoon. Het is aannemelijk te veronderstellen dat, ook wanneer slechts één van de leden overeenkomsten met derden kan aangaan, er eerst intern beraad zal plaatshebben. Over de verdeling van het bedrijfsinkomen kan worden opgemerkt, dat in 46 gevallen via een verdeelsleutel ieders aandeel hierin werd vastgesteld en dat in 3 gevallen de zoon vooraf een arbeidsloon kreeg uitgekeerd.

Beëindiging Reeds eerder bleek dat ruim de helft van het aantal gemeenschappelijke exploitaties op het tijdstip van enquête reeds was opgeheven. In bijna 2/3 deel van de gevallen was dit een gevolg van natuurlijke omstandigheden, zoals overlijden, ziekte of hoge leeftijd van één van de exploitanten.

Tabel 54

REDENEN VAN BEËINDIGING VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Overlijden	4
Hoge leeftijd	12
Ziekte	2
Huwelijk	5
Zelfstandig worden van elk van de exploitanten	2
Bedrijf was te klein	2
Onenigheid	1
	28

Verder is het waarschijnlijk dat ook bij de redenen van beëindiging, evenals werd opgemerkt bij de redenen tot vorming, in een aantal gevallen sprake is geweest van een cumulatie van redenen. Het meest voor de hand ligt dit wanneer werd opgegeven "huwelijk" of "zelfstandig worden van elk van de exploitanten".

In een tweetal gevallen bood de bedrijfsomvang blijkbaar een te smalle basis voor voortzetting van de samenwerking, terwijl één gemeenschappelijke exploitatie werd beëindigd wegens onenigheid.

§ 2. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van een zelfde generatie

Begrip Bij deze categorie samenwerkingsvormen is het zinvol een onderscheid te maken naar de reden van het samengaan. Indien deze is geweest het vroegtijdig overlijden van de ouders, dan zou men de voortzetting van het bedrijf door de kinderen kunnen beschouwen als een overgangsfase ter overbrugging van de periode die ligt tussen het tijdstip van overlijden van de ouders en het moment waarop over de opvolging wordt beslist. Hieruit vloeit voort dat deze gemeenschappelijke exploitaties meestal van betrekkelijk korte duur zullen zijn en nauw verband zullen houden met de generatiewisseling.

Een ander karakter vertonen de samenwerkingsvormen tussen leden van een zelfde generatie, die doelbewust voor deze wijze van bedrijfsvoering hebben gekozen op grond van zakelijke overwegingen. Niet de familieband tussen de leden zal in de eerste plaats het bindende element zijn, doch een gelijkgericht zakelijk inzicht. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat in deze gevallen de samenwerking zich over een langere periode zal uitstrekken.

Aantal en gebieden Bij de enquête werden 37 gemeenschappelijke exploitaties geregistreerd, waarvan er inmiddels 9 waren beëindigd. In 31 gevallen waren uitsluitend broers in de combinatie opgenomen, in 2 gevallen bestond deze uit een broer en een zuster, terwijl tussen de partners van één gemeenschappelijke exploitatie geen familieband bestond.

Van de 37 samenwerkingsvormen kwamen er 22 voor in het zandgebied en 15 in de veenkoloniën. Het aantal samenwerkingen tussen leden van één generatie is derhalve geringer dan de in de vorige paragraaf behandelde vorm. Werd de laatstbedoelde samenwerking verhoudingsgewijs meer aangetroffen in de veenkoloniën, de één-generatiesamenwerkingen komen in beide gebieden in ongeveer gelijke mate voor.

Bedrijfs- Oock de gemeenschappelijke exploitaties door leden van een
grootte zelfde generatie worden overwegend aangetroffen op de
grotere bedrijven.

Tabel 55

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIES NAAR GROOTTEKLASSE EN GEBIED

	Aantal gemeenschappelijke exploitaties	
	zandgebied	veenkoloniën
< 5 ha	2	1
5-10 ha	3	-
10-20 ha	12	5
20-30 ha	4	5
≥ 30 ha	1	4
Alle bedrijven	22	15

Van de gemeenschappelijke exploitaties in het zandgebied was 3/4 deel groter dan 10 ha en in de veenkoloniën waren op één uitzondering na alle bedrijven minstens 10 ha groot.

Redenen tot De meest genoemde redenen voor het vormen van een ge-
vorming meenschappelijke exploitatie waren het voorkomen van
ongehuwde kinderen en het aanwezig zijn van verschei-
dene gegadigden voor de opvolging op het ouderlijke bedrijf.

Tabel 56

REDENEN TOT VORMING VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Meer belanghebbenden	13
Ongehuwde kinderen	14
Financiële en fiscale redenen	1
Invaliditeit van één van de deelgenoten	1
Overige en onbekend	5
	34

In deze gevallen vindt de gemeenschappelijke exploitatie hoogstwaarschijnlijk haar oorzaak in een geringe afvloeiing in het verleden, waardoor niet alle kinderen een zelfstandig bestaan in de landbouw konden vinden en op het ouderlijke bedrijf, dikwijls als ongehuwde, bleven

wonen en werken. Doordat de afvloeiing van boerenzoons in de naoorlogse jaren, vooral op de kleinere bedrijven sterk is toegenomen, zal in de toekomst de opvolgingsdruk in geringere mate aanleiding geven tot samenwerking dan in de periode van onderzoek.

Anderzijds kan op de grotere bedrijven de nog steeds toenemende kapitaalbehoefte en het tekort aan vreemde arbeidskrachten een stimulanis zijn tot enigerlei vorm van bundeling van kapitaal en arbeid tot een rendabele eenheid. Zakelijke overwegingen zullen hierbij in de eerste plaats de doorslag geven.

Zoals uit tabel 56 blijkt werd bij het onderzoek slechts één gemeenschappelijke exploitatie aangetroffen waar de partners financiële en fiscale redenen als motief voor de samenwerking opgaven. Ook in slechts één geval bestond er geen familierelatie tussen beide partners. Deze verschijnselen duiden erop dat de gemeenschappelijke exploitatie nog weinig toepassing vindt op grond van zuiver economische overwegingen.

Juridische vormen Het familiale karakter van de wijze van samenwerking blijkt uit de benaming "gebroeders" of "kinderen" waaronder de samenwerkende leden bij de helft van de gemeenschappelijke exploitaties handelden.

Tabel 57

JURIDISCHE VORM VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Juridische vorm	Aantal
Firma	1
Maatschap	2
Gebroeders	17
Kinderen	1
Geen bepaalde vorm	13
	34

Slechts sporadisch is de firma- of maatschapsvorm aangetroffen.

Ook hier blijkt in verhoudingsgewijs veel gevallen aan de economische samenwerking geen enkele juridische basis ten grondslag te liggen.

Regelingen In de regel is door de exploitanten geen regeling getroffen voor de werkverdeling. De handenarbeid is slechts in 3 van de 34 gevallen nader geregeld, terwijl ten aanzien van de ondernemersarbeid slechts in 4 gevallen een afspraak is gemaakt.

Bij 23 gemeenschappelijke exploitaties waren alle bedrijfsgenoten verantwoordelijk naar buiten, in 6 gevallen was dit de respondent en in de overige 5 gevallen één of verscheidene van de andere exploitanten.

Ook ten aanzien van de verdeling van het inkomen dat het gezamenlijk geëxploiteerde bedrijf afwerpt, is in slechts weinig gevallen een regeling getroffen. Op 8 bedrijven werd dit inkomen gelijkelijk tussen de exploitanten verdeeld. Op 2 bedrijven was een andere regeling daaromtrent getroffen, terwijl op de overige 24 bedrijven in dit opzicht een regeling ontbrak. Het uitbetalen van een arbeidsloon kwam slechts in één geval voor.

Beëindiging In vrijwel alle gevallen hield de opheffing van de gemeenschappelijke exploitatie verband met het huwen van één of meer van de bedrijfsgenoten (tabel 58).

Tabel 58

REDENEN VAN BEEINDIGING VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

	Aantal
Huwelijk	2
Huwelijk + zelfstandig worden van elk van de exploitanten	6
Huwelijk + overlijden van één van de exploitanten	1
Zelfstandig worden van elk van de exploitanten	1
	10

De opheffing van de gemeenschappelijke exploitatie ging slechts in één geval gepaard met een verdeling van het grondgebruik. Vrijwel steeds wist dus de mede-exploitant een bedrijf elders te pachten of te kopen; misschien dat van de schoonouders. Het is waarschijnlijk dat men bij het samengaan vaak genoeg heeft genomen met een matig inkomen, dat echter na het huwelijk van de mede-exploitant onvoldoende was om aan meer dan één gezin een blijvende bestaansmogelijkheid te bieden.

HOOFDSTUK IX

DE SOCIALE ASPECTEN VAN DE ABDICATIE

Wanneer de landbouwer het besluit heeft genomen het bedrijf over te dragen, ziet hij zich gesteld tegenover een groot aantal vraagstukken die een oplossing vragen. In de voorgaande hoofdstukken zijn uitvoerig behandeld een aantal onderwerpen die nauw samenhangen met of rechtstreeks betrekking hebben op de overdracht van het bedrijf.

Behalve de toekomst van de opvolger, is hierbij ook zijn eigen toekomst in het geding. Zal hij nog (gedeeltelijk) blijven meewerken op het bedrijf of zich geheel terugtrekken? Op welke wijze zal hij in zijn levensonderhoud voorzien? Nauw verband met het voorgaande houdt de beslissing omtrent zijn toekomstige huisvesting. In de drie volgende paragrafen zal worden ingegaan op de leeftijd waarop het bedrijfshoofd zijn bedrijf heeft overgedragen, de wijze waarop hij in zijn levensonderhoud voorziet en de huisvesting van de rustende landbouwers.

Op het platteland voltrekken zich in sociaal en economisch opzicht belangrijke veranderingen, die ook de boerenbevolking niet onberoerd laten. Het is derhalve interessant de inzichten van de jonge bedrijfshoofden naast en tegenover die van de vorige generatie te stellen. Zo zullen eveneens de wijze waarop de jonge bedrijfshoofden in hun levensonderhoud na abdicatie hopen te voorzien en de mate waarin zij hiervoor reeds voorzieningen hebben getroffen, in de beschouwingen worden betrokken. Ook de zienswijze van de jonge boeren met betrekking tot de huisvesting van rustende landbouwers komt ter sprake.

Tot slot zij erop gewezen dat alle in dit hoofdstuk verwerkte gegevens verkregen zijn van de jonge bedrijfshoofden.

§ 1. De abdicatieleeftijd

Onder abdicatieleeftijd wordt verstaan de leeftijd waarop het bedrijfshoofd de bedrijfsvoering overdraagt aan, dan wel voortzet in samenwerking met zijn toekomstige opvolger. In het laatste geval is sprake van het aangaan van een gemeenschappelijke exploitatie.

Ouders Het merendeel van de geënquêteerde bedrijfshoofden is zelfstandig boer geworden door overneming van het ouderlijke bedrijf, zodat de ouders een grote plaats innemen onder de geabdiceerde bedrijfshoofden. De gemiddelde leeftijd waarop zij het bedrijf overdroegen bedroeg in het zandgebied 65,6 jaar en in de veenkoloniën 64,1 jaar.

Tabel 59

ABDICATIELEEF TIJD VAN DE OUDERS

Gebied	Aantal vorige bedrijfs- hoofden	Percentage bedrijfshoofden geabdiceerd op een leeftijd van jaar						Gemiddelde abdica- tieleeftijd (in jaren)
		onbekend	< 60	60-64	65-69	70-74	≥ 75	
Zandgebied	110	2	21	23	31	13	10	65,6
Veenkoloniën	36	3	36	11	28	19	3	64,1

Spreiding De abdicatieleeftijden vertonen een vrij grote spreiding.

Deze spreiding houdt verband met de reden van bedrijfs-
overdracht. In het zandgebied, waar als zodanig meermalen werd genoemd
de hoge leeftijd van het vorige bedrijfshoofd, is de gemiddelde abdicat-
tieleeftijd dan ook hoger dan in de veenkoloniën, waar de belangen van
het jonge bedrijfshoofd vaker als reden van bedrijfsafstand werd opge-
geven. In beide gebieden werd het motief "hoge leeftijd" meestal in één
adem genoemd met de invoering van de Algemene Ouderdomsvoorziening
(A.O.W.). De A.O.W., die op 1 januari 1957 in werking trad, zal de ab-
dicatieleeftijden in de periode van onderzoek waarschijnlijk nog slechts
weinig beïnvloed hebben.

Bedrijfs- Een duidelijk verband tussen de bedrijfsgrootte enerzijds
grootte en de abdicatieleeftijd anderzijds kan, gezien de geringe
aantallen in de onderscheiden grootteklassen, niet worden
aangetoond. Om dezelfde reden is het evenmin mogelijk na te gaan of de
leeftijd van uittreding van de oudste maat beïnvloed wordt door de vor-
ming van een gemeenschappelijke exploitatie.

Vreemden De beschikbare gegevens laten het wel toe, althans voor
het zandgebied, op te merken dat de bedrijfshoofden die
hun bedrijf aan vreemden hebben overgedragen op gemiddeld jongere leef-
tijd hiertoe overgingen dan ouders die bedrijfsafstand deden ten gunste
van hun kinderen. De gemiddelde abdicatieleeftijd van eerstgenoemde be-
drijfshoofden bedroeg 58,7 jaar, die van de ouders, zoals reeds is ver-
meld 65,6 jaar.

Tabel 60

ABDICATIELEEF TIJD BIJ OVERDRACHT AAN VREEMDEN

Gebied	Aantal vorige bedrijfs- hoofden	Percentage bedrijfshoofden geabdiceerd op een leeftijd van jaar						Gemiddelde abdica- tieleeftijd (in jaren)
		onbekend	< 55	55-59	60-64	65-69	≥ 70	
Zandgebied	67	17	30	10	10	9	24	58,7

Spreiding De spreiding in de abdicatieleeftijden bij overdracht aan vreemden is groter dan bij overdracht aan kinderen. Dit wordt veroorzaakt door verschillen in de redenen van bedrijfsafstand. Bij de overdrachten aan kinderen werd als zodanig in 42% van de gevallen hoge leeftijd genoemd, terwijl bij 32% van de bedrijfs-overdrachten de belangen van de zoon-opvolger de doorslag gaven. Bij de overdrachten aan vreemden was naar de mening van de overnemers in 20% van de gevallen hoge leeftijd de reden van bedrijfsafstand door het vorige bedrijfshoofd, terwijl in 1/3 deel van de gevallen de bedrijfsoverdracht een gevolg was van bedrijfswisseling. De overige bedrijfsoverdrachten hadden plaats wegens zeer uiteenlopende redenen, zoals b.v. beroepsverandering, pachtbeëindiging en faillissement.

§ 2. De oude dagsvoorziening

Gedurende de periode van zelfstandig boer zijn zal in het algemeen de basis voor de oudedagsvoorziening moeten zijn gelegd. Door de toenemende vermogensbehoefte van het bedrijf, de toenemende financiële offers voor de opleiding van de kinderen en de verandering in de levenswijze in de naoorlogse jaren, kunnen de voorzieningen ten behoeve van de oude dag in het gedrang zijn gekomen.

Omdat in het algemeen het oude bedrijfshoofd zijn bedrijf pas zal overdragen zodra zijn levensonderhoud gedurende de oude dag is gewaarborgd, kunnen de zo juist genoemde oorzaken leiden tot het uitstellen van de bedrijfsoverdracht. Ook een onzekere factor als de levensduur zal van invloed zijn op de leeftijd waarop het bedrijf zal worden overgedragen. Naarmate de basis voor de oudedagsvoorziening smaller is zal dan ook een tendentie bestaan het bedrijf eerst op hogere leeftijd over te dragen. Van de uitkeringen krachtens de A.O.W., die althans een minimuminkomen verzekeren na het bereiken van de 65-jarige leeftijd, kan echter een tegengestelde tendentie uitgaan.

Hetgeen in het voorgaande is gezegd met betrekking tot het oude bedrijfshoofd geldt in nog sterkere mate ten aanzien van het jonge bedrijfshoofd. De jonge boer ziet zich bij de bedrijfsovername voor grote financieringsproblemen geplaatst. Hij zal daarbij dienen te overwegen of het bedrijf dat hij van plan is over te nemen een zodanig inkomen kan opleveren dat daaruit de noodzakelijke investeringen kunnen worden gefinancierd en hem tevens in staat stelt een oudedagsvoorziening te treffen. Door het een en ander is de behoefte aan dekking tegen risico's sterk gestegen. Risicodekking is mogelijk door middel van verzekering. Sommige verzekeringen, de oudedagsvoorziening betreffende, dekken het risico, verbonden aan een lange levensduur, terwijl andere verzekeringen de verzorging van de langstlevende beogen.

Ouders en verzekeringen Zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën had 13% van de ouders van de bedrijfsovernemers een verzekering ten behoeve van hun oude dag afgesloten, waarbij de kapitaalverzekering de meest gekozen vorm was. De lijfrente-verzekering werd verhoudingsgewijs meer in de veenkoloniën aangetroffen

dan in het zandgebied. Bij de kapitaalverzekering ontvangt de verzekerde het verzekerde bedrag in één som op een overeengekomen tijdstip, bij de lijfrenteverzekering hebben periodieke uitkeringen plaats die op een overeengekomen tijdstip aanvangen en duren tot het overlijden van de verzekerde. Het is echter de vraag of de kapitaalverzekeringen altijd zijn gesloten met het oog op de oudedagsvoorziening. Alleen bij lijfrenteverzekeringen kan dan ook gesproken worden van een specifieke oudedagsvoorziening.

Uit het voorgaande blijkt dat de verzekering als oudedagsvoorziening hoogstens van aanvullende betekenis is (geweest) voor de ouders van de bedrijfsovernemers. Hierbij dient echter in aanmerking te worden genomen dat de thans rustende boeren, globaal genomen, bedrijfshoofd waren tussen de jaren 1930 en 1960. In deze jaren vielen de crisisjaren van 1930, jaren waarin de bedrijfsresultaten zeer slecht waren. Bovendien kwam in deze periode het verzekeringswezen pas goed tot ontplooiing. De omstandigheden waren derhalve niet zodanig dat een grote belangstelling voor de verzekering als vorm van oudedagsvoorziening kon worden verwacht.

Ouders en wijze van levensonderhoud Een belangrijke factor bij de vaststelling van het tijdstip van bedrijfsafstand is ongetwijfeld geweest de wijze waarop het aftredende bedrijfshoofd in zijn levensonderhoud kon voorzien. Daar de verzekeringen voor de oudedagsvoorziening slechts van geringe betekenis blijken te zijn geweest, moet voor de tussen 1947 en 1960 geabdiceerde boeren de basis voor het levensonderhoud gedurende de oude dag gezocht worden in het al of niet in het bedrijf geïnvesteerde vermogen.

Daar geen gegevens zijn verzameld over de grootte van het inkomen na bedrijfsoverdracht, zullen wij ons bepalen tot de voorkomende vormen van levensonderhoud, waarbij in sommige gevallen de vorm wel enig licht werpt op de grootte van de inkomsten.

Tabel 61

LEVENSONDERHOUD VAN DE GEABDICEERDE OUDERS

Gebied	Percentage geabdiceerde schoonouders met als bestaansbron									Aantal ouders 1)
	onbekend	rente R	pacht		zelfst. landbouwer		onderhouden door kind			
			P	R+P	Z	P+Z	K	R+K	P+K	
Zandgebied	20	11	18	17	9	8	7	5	5	166
Veenkoloniën	18	6	19	33	9	9	3	1	2	97

1) Geabdiceerd om andere redenen dan overlijden.

Pacht en rente zijn de belangrijkste inkomstenbronnen van de geabdiceerde bedrijfshoofden. In het zandgebied voorzag 46% van de ouders uit deze bron in hun levensonderhoud en in de veenkoloniën zelfs 58%. Vooral de combinatie van pacht en rente werd in laatstgenoemd gebied veelvuldig aangetroffen.

Een aantal "rustende" landbouwers voorziet geheel of gedeeltelijk in hun levensonderhoud door eigen arbeid; hetzij doordat zij zelf nog een stuk grond in gebruik hebben, hetzij doordat zij het bedrijf exploiteren samen met een zoon of schoonzoon. Het betreft hier overwegend ouders die reeds voor hun 60-ste jaar het bedrijf hebben omgezet in een gemeenschappelijke exploitatie of dit gedeeltelijk hebben overgedragen aan een opvolger.

In een aantal gevallen, tenslotte, zijn de ouders voor hun levensonderhoud in meerdere of mindere mate afhankelijk van de kinderen. Dit bijspringen door de kinderen blijkt in het zandgebied verhoudingsgewijs meer voor te komen dan in de veenkoloniën. Over de wijze waarop dit geschiedt en de bedragen welke hiermee gemoeid zijn, zijn geen gegevens verzameld. De indruk bestaat echter dat dit voornamelijk betrekking heeft op het verschaffen van kost en inwoning.

Alhoewel de uitkeringen ingevolge de Algemene Ouderdomswet slechts in enkele gevallen expliciet als bron van inkomsten werden genoemd, mag men wel aannemen dat deze uitkeringen vooral voor de ouders die geheel of gedeeltelijk door de kinderen worden onderhouden, een zeer welkome bijdrage zullen betekenen.

De nieuwe bedrijfs-
hoofden en verzeke-
ringen

Zoals nog nader zal blijken, is de verzekering
gemeengoed geworden onder de jonge bedrijfs-
hoofden. Dat gaandeweg ook de landbouworgani-
saties zich op dit terrein zijn gaan bewegen

door de oprichting van boerenverzekeringsfondsen te stimuleren en de plaatselijke coöperatieve zuivelfabrieken in sommige streken zijn ingeschakeld bij de premieïnning, zal de bekendheid met en het vertrouwen in het verzekeringswezen zeker ten goede zijn gekomen.

Een complex van factoren heeft een grote behoefte aan zekerheid doen ontstaan om zich te vrijwaren tegen onvoorzienbare risico's. Hierin kan worden voorzien door de kapitaalverzekering, waarbij aan de verzekerde bij het bereiken van een bepaalde leeftijd of bij eerder overlijden aan diens nagelaten betrekkingen een bedrag ineens wordt uitgekeerd. Voorts de lijfrenteverzekering die de verzekerde na het bereiken van een bepaalde leeftijd tot diens dood een periodieke geldelijke uitkering garandeert. De beschikbaar komende gelden kunnen, afhankelijk van de zich dan voordoende omstandigheden, voor verschillende doeleinden worden aangewend.

Veel verzekeringsmaatschappijen stellen ook leningen op hypotheek beschikbaar op voorwaarde dat de bedrijfsovernemer bij deze maatschappij een verzekering sluit. Dit worden wel contraverzekeringen genoemd, waarbij de uitkering bij overlijden even groot is als de nog verschuldigde aflossing op de hypotheek; de uitkering moet ook ter aflossing van deze schuld worden gebruikt. Op deze wijze kunnen reeds bij de bedrijfsoverneming voorzieningen worden getroffen welke van betekenis zijn voor de toekomstige bedrijfsoverdracht.

Tabel 62

DOOR DE NIEUWE BEDRIJFSHOOFDEN GESLOTEN VERZEKERINGEN
TEN BEHOEVE VAN DE OUDE DAG

	Percentage bedrijfshoofden met			zonder ver- zekering
	verzekeringen afgesloten als			
	kap.verz.	lijffrente	gemengde verz.	
Zandgebied	35	1	26	38
Veenkoloniën	35	12	17	36

Het percentage bedrijfshoofden dat een verzekering heeft afgesloten ontloopt elkaar in beide gebieden slechts zeer weinig en bedraagt ruim 60. Bovendien kan verwacht worden dat dit percentage nog zal toenemen, aangezien een aantal jonge bedrijfshoofden die pas sinds korte tijd zelfstandig waren, daar eveneens voor voelden, doch nog geen overeenkomst hadden afgesloten op het tijdstip van de enquête.

Over de verzekeringsvorm kan worden opgemerkt dat, hoewel de kapitaalverzekering in beide gebieden overweegt, de lijffrenteverzekering meer belangstelling heeft getrokken in de veenkoloniën en de gemengde verzekering meer in het zandgebied.

Een vergelijking van het percentage verzekerden onder de jonge bedrijfshoofden met dat onder de geabdiceerde bedrijfshoofden wijst uit dat in toenemende mate voorzieningen werden getroffen, buiten het eigen bedrijf.

Nieuwe bedrijfs- hoofden en toe- komstig levens- onderhoud

Tot slot komt ter sprake op welke wijze de geënquêteerde bedrijfshoofden te zijner tijd na bedrijfsafstand in hun levensonderhoud denken te kunnen voorzien. Opmerkelijk is het hoge percentage bedrijfshoofden in het zandgebied, te weten 14, dat zich hierover (nog) geen oordeel had gevormd. Verder blijkt dat men in de veenkoloniën een geringere voorkeur aan de dag legt voor het verwerven van neveninkomsten uit een schijnbedrijf dan in het zandgebied.

Tabel 63

VOORKEUR VAN DE NIEUWE BEDRIJFSHOOFDEN TEN AANZIEN VAN
VERSCHILLENDE VORMEN VAN OUDEDAGSVORZIENING

Vorm van oudedagsvoorziening	Perc. bedrijfshoofden in	
	zandgebied	veenkoloniën
1. Ouderdomsverzekering (exclusief A.O.W.)	4	4
2. Leven van pacht, rente, vruchtgebruik kapitaal	22	38
3. Combinatie van 1 en 2	31	37
4. Leven van schijnbedrijf	2	-
5. Combinatie van 1 en 4	2	2
6. Combinatie van 1, 2 en 4	8	3
7. Combinatie van 2 en 4	11	4
8. Anderszins/geen voorkeur/combinaties	6	5
9. Onbekend	14	7
Aantal bedrijfshoofden	268	124

Zoals uit tabel 63 verder blijkt, heeft de particuliere ouderdomsverzekering bij de geënquêteerde bedrijfshoofden een plaats gekregen onder de voorzieningen voor de oude dag; zij het overwegend als aanvulling op inkomsten die men uit andere bronnen denkt te verwerven. De weg via de verzekering kan nl. ook worden bewandeld om, in geval van overlijden op jeugdige leeftijd, een voorziening te treffen ten behoeve van de nabestaanden. Overigens bestaat de indruk dat het doorgaans om vrij geringe bedragen gaat. Hierin zou de verklaring kunnen liggen voor het feit dat het aantal bedrijfshoofden dat een verzekering heeft afgesloten groter is dan het aantal hunner dat hiervan in het kader van de oudedagsvoorziening melding heeft gemaakt.

De verstrekte gegevens wekken dan ook de indruk dat ook in de toekomst, evenals bij de thans geabdiceerde bedrijfshoofden het geval is, de inkomsten voor de oude dag overwegend moeten komen uit het verpachten van boerderijen en uit rente van uitgeleend kapitaal, maar dat meer dan voorheen de inkomsten uit deze bronnen zullen worden aangevuld met uitkeringen door verzekeringsmaatschappijen.

§ 3. H u i s v e s t i n g

In verband met de gebondenheid tussen woon- en werkplaats in de landbouw, verdient de huisvesting van zowel het abdicerende bedrijfshoofd als de beginnende boer bij bedrijfsovergang onze aandacht.

Het tijdstip van bedrijfsoverneming blijkt in vele gevallen samen te vallen met het tijdstip waarop het jonge bedrijfshoofd is gehuwd. De mate van zelfstandigheid die het jonge gezin krijgt, zal voor een groot deel afhangen van de wijze waarop de huisvesting is geregeld. In dit verband dient onderscheid gemaakt te worden tussen het gaan inwonen bij de geabdiceerde ouders en het zelfstandig gaan wonen. De redenen die tot de samenwoning hebben geleid, zullen voor een groot deel het karakter van het samenwonen bepalen. Deze kunnen van traditionele aard zijn, doch ook kunnen financiële overwegingen of de woningschaarste een belangrijke rol hebben gespeeld.

Het zal duidelijk zijn dat de samenwoning, om welke reden zij ook tot stand gekomen moge zijn, haar stempel drukt op het gezinsleven van het jonge gezin en waarschijnlijk eveneens op de bedrijfsvoering.

Introuwen Bij het woord "introuwen" denkt men in het bijzonder aan de traditionele wijze van samenwonen zoals deze wordt aangetroffen in de oostelijke zandgebieden. Zoals echter gebleken is uit het onderzoek in het zuiden des lands, beperkt het introuwen zich geenszins tot Oost-Nederland. In hoeverre echter, zowel hier als elders, het introuwen beïnvloed is door motieven van traditionele aard dan wel door de woningschaarste van de naoorlogse jaren, valt niet te zeggen.

"INGETROUWDE" MANNELIJKE BEDRIJFSHOOFDEN

	Zandgebied	Veenkoloniën
1. Aantal gehuwde 1) mannelijke bedrijfshoofden 2)	207	104
2. Aantal "ingetrouwde" mannelijke bedrijfshoofden	140(67%)	36(34%)
3. Ingetrouwd vóór bedrijfsovername (in % van 2)	53	17
4. Ingetrouwd bij bedrijfsovername (in % van 2)	45	77
5. Ingetrouwd na bedrijfsovername (in % van 2)	2	6

- 1) Inclusief gehuwd geweest.
- 2) Zelfstandig landbouwer geworden op het huidige bedrijf in de periode 1947-1959.

In de periode 1947-1959 is in het zandgebied niet minder dan 2/3 deel van de zelfstandig geworden bedrijfshoofden ingetrouwd, tegenover 1/3 deel in de veenkoloniën. Behalve in de mate van introuwen is tussen beide gebieden een verschil te constateren in het tijdstip waarop dit gebeurde. In het zandgebied trouwde ruim de helft van de geënquêteerde bedrijfshoofden in vóór het zelfstandig worden. In de veenkoloniën was dit in veel geringere mate het geval, daar vielen de tijdstippen van introuwen en zelfstandig worden voor 3/4 deel van de bedrijfshoofden samen. Dit houdt verband met de omstandigheid dat men in laatstgenoemd gebied verhoudingsgewijs meer wacht met huwen tot men zelfstandig boer kan worden dan in het zandgebied, zoals is gebleken in § 3 van hoofdstuk III.

In de tijd bezien (perioden 1947-1953 en 1954-1959) blijkt van een afnemende van het verschijnsel van introuwen niet te kunnen worden gesproken; eerder valt in beide gebieden nog een geringe toeneming te constateren.

Wijze van introuwen De aard van de samenwoning is afhankelijk van de vraag bij wie wordt ingetrouwd. Zijn dit de ouders van de man, dan zal vooral veel aanpassing worden vereist van diens vrouw. Bovendien maakt het verschil of ingetrouwd wordt bij beide ouders of bij vader of moeder. Wanneer dit alleen de vader is, dan is de invloed op het gezinsleven waarschijnlijk geringer, die op de bedrijfsvoering daarentegen groter, dan wanneer alleen bij de moeder wordt ingetrouwd.

FAMILIERELATIES BIJ INTROUWEN

Gebied	Percentage mannelijke bedrijfshoofden 1) ingetrouwd bij							Aantal ingetr. mannel. bedr.h.
	ouders	schoon-ouders	moeder	schoon-moeder	vader	schoon-vader	andere familie	
Zandgebied	64	18	5	-	8	3	2	140
Veenkoloniën	50	16	11	6	8	3	6	36

- 1) Zelfstandig landbouwer geworden op het huidige bedrijf in de periode 1947-1959.

In overwegende mate werd bij ouders ingetrouwd, dit geldt in het bijzonder voor het zandgebied, waar van de ingetrouwde jonge bedrijfs-
hoofden 82% bij beide zijn intrek nam.

Wijze van voeren van de huishouding De wijze waarop de huishouding wordt gevoerd in geval van samenwoning is wellicht een nog belangrijker maatstaf voor de mate van zelfstandigheid die het jonge gezin geniet dan de beantwoording van de vraag bij wie is ingetrouwd. Men kan nl. verwachten dat deze zelfstandigheid ten aanzien van het eigen gezinsleven en de bedrijfsvoering groter is bij gescheiden huishoudingen dan bij niet-gescheiden, gezamenlijke huishoudingen.

Tabel 66

DE HUISHOUDINGEN BIJ INTROUWEN

	Zandgebied	Veenkoloniën
<u>Periode 1947-1953</u>		
1. Aantal ingetrouwde mannelijke bedrijfsh. 1)	63	14
2. Met gescheiden huishouding (in % van 1)	36	78
3. Met niet-gescheiden huishouding (in % van 1)	64	22
<u>Periode 1954-1959</u>		
1. Aantal ingetrouwde mannelijke bedrijfsh. 1)	77	22
2. Met gescheiden huishouding (in % van 1)	66	68
3. Met niet-gescheiden huish. (in % van 1)	34	32

Zelfstandig landbouwer geworden op het huidige bedrijf.

In het zandgebied, waar verhoudingsgewijs vaker werd ingetrouwd dan in de veenkoloniën, kwamen, eveneens verhoudingsgewijs, minder gescheiden huishoudingen voor dan in laatstgenoemd gebied. Wij kunnen dus concluderen dat, in het algemeen gesproken, de ouders in het zandgebied meer invloed zullen hebben uitgeoefend op het gezinsleven en de bedrijfsvoering van de jonge bedrijfshoofden dan in de veenkoloniën.

Beschouwen wij de perioden 1947-1953 en 1954-1959 afzonderlijk, dan valt in het zandgebied een duidelijke teruggang te constateren van het percentage samenwoningen waarbij de ouders en het jonge gezin één huishouding voeren.

Opgemerkt kan nog worden dat van de jonge bedrijfshoofden die bij vader introuwden er verhoudingsgewijs minder een gescheiden huishouding voerden dan van degenen die bij moeder introuwden. In de gevallen waar sprake was van samenwonen met beide ouders of schoonouders, gezien vanuit de familierelatie van de man, bedroeg het percentage gescheiden huishoudingen respectievelijk 55 en 32.

Beëindiging samenwoning Op het tijdstip van de enquête was in het zandgebied inmiddels 2/3 deel en in de veenkoloniën zelfs meer dan 4/5 deel van de samenwoningen beëindigd. In beide gebieden was het overlijden van de ouder(s) de belangrijkste oorzaak van het

opheffen van de samenwoning. De andere oorzaak van het uit-elkaar-gaan, nl. verhuizing van de hoofdbewoner, kwam verhoudingsgewijs meer voor in het zandgebied dan in de veenkoloniën.

Mogelijkheden van huisvesting De wijze waarop in de woonbehoefte na bedrijfsoverdracht wordt voorzien, zal van velerlei factoren afhankelijk zijn, die zowel kunnen liggen in het financiële vlak als in de gezinsomstandigheden.

Zoals hiervoor bleek kwam in de periode 1947-1959 veelvuldig voor dat het jonge bedrijfshoofd en zijn vrouw bij de ouders introuwden. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de niet-gescheiden en de gescheiden samenwoning. In het eerste geval is er van een afzonderlijk gezinsleven van beide generaties geen sprake; doch ook wanneer twee huishoudingen worden gevoerd is de scheiding dikwijls op provisorische wijze tot stand gebracht waardoor evenzeer afbreuk wordt gedaan aan de zelfstandigheid van beide gezinnen.

De mate van zelfstandigheid wordt reeds groter wanneer het rustende echtpaar een woning betreft op het erf van de boerderij. Dit stelt echter hogere financiële eisen dan samenwoning. Het bouwen van een rentenierswoning wordt bovendien op grond van planologische overwegingen niet overal buiten het uitbreidingsplan toegestaan. Ook kan dit op bezwaren van de verpachter stuiten indien het een pachtboerderij betreft.

Weer een andere mogelijkheid is het kopen of huren van een woning in het dorp. Het wonen in een kern vergemakkelijkt het deelnemen aan het sociale leven. Wanneer de rustende landbouwer echter nog geregeld pleegt mee te werken op het bedrijf van zijn opvolger, kan de afstand tot de boerderij een bezwaar opleveren.

Tot slot kan nog genoemd worden de vestiging in een bejaardencentrum, waar, afhankelijk van de lichamelijke gesteldheid, een geheel zelfstandig gezinsleven kan worden geleid in een tot het complex behorende bejaardenwoning of een volledige verzorging kan worden genoten in het tehuis.

Huisvesting ouders bij enquête Thans zal worden ingegaan op de huisvesting van de ouder(s) van de geënquêteerde bedrijfshoofden op het tijdstip van de enquête, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de woonsituatie van echtparen en die van alleenstaanden.

WOONSITUATIE VAN DE OUDERS TIJDENS DE ENQUÊTE
(PROCENTUELE VERDELING)

Tabel 67

	In zelfstandige woning				Inwonend	Aantal gevallen
	op het erf	elders	in het dorp	to-taal		
A. Beide ouders in leven						
Zandgebied	18	7	19	44	56	112
Veenkoloniën	25	1	49	75	25	62
B. Eén van de ouders in leven						
Zandgebied	14	-	7	21	79	66
Veenkoloniën	6	-	33	39	61	36

Het zelfstandig wonen van de rustende ouders komt in het zandgebied in geringere mate voor dan in de veenkoloniën. In het zandgebied staat de woning verhoudingsgewijs meer op het erf van de boerderij of elders buiten de bebouwde kom dan in de veenkoloniën, waar de rentenierswoningen overwegend de voor dit gebied kenmerkende "lintbebouwing" vormen. Vrijwel alle woningen zijn eigendom van de bewoners.

Van de alleenstaanden voert een geringer percentage een zelfstandige huishouding dan van de echtparen. Het ligt voor de hand dat het voor de alleenstaande, vooral wanneer het de vader betreft, bezwaren oplevert een eigen huishouding voort te zetten. Overigens treden ten aanzien van de situering van de woning dezelfde verschillen tussen beide gebieden aan de dag als hiervoor bij de echtparen zijn geconstateerd.

De inwonenden, en dit geldt zowel voor echtparen als alleenstaanden, wonen vrijwel uitsluitend bij kinderen in die in de landbouw werkzaam zijn. Slechts enkele rustende landbouwers hebben hun intrek genomen in een bejaardencentrum.

Toekomstige huisvesting geënuquêteerden Men kan zich afvragen of de huidige generatie bedrijfs-
hoofden zich reeds een beeld heeft gevormd van de meest wenselijke woonsituatie na bedrijfs-
overdracht en in hoeverre dit beeld afwijkt van de situatie op huisvestingsgebied zoals deze in het voorgaande voor de thans rustende landbouwers is geschetst.

Tabel 68

DOOR DE NIEUWE BEDRIJFSHOOFDEN GEWENSTE HUISVESTING NA BEDRIJFSOVERDRACHT
(PROCENTUELE VERDELING)

Gebied	Zelfstandige woning			Samenwoning	Onbekend	Aantal bedrijfs- hoofden
	op het erf	elders	totaal			
Zandgebied	12	59	71	12	17	270
Veenkoloniën	12	71	83	2	15	138

Uit tabel 68 blijkt dat het merendeel van de geënuquêteerde bedrijfs-
hoofden de zelfstandige woning het meest wenselijk acht. Dit geldt met name voor de veenkoloniën, waar slechts een enkeling een zekere voorliefde koestert voor samenwoning. Doch ook in het zandgebied, waar in de periode 1947-1959 verhoudingsgewijs veel samenwoningen voorkwamen, wordt aan deze wijze van huisvesting slechts in weinig gevallen de voorkeur gegeven. En voor zover dit nog wel het geval is, betreft het overwegend samenwoningen met gescheiden huishoudingen.

Het beeld dat de geënuquêteerde bedrijfshoofden zich van hun huisvesting gedurende de oude dag hebben gevormd, verschilt derhalve heel sterk van de situatie zoals die bij de huidige generatie rustende landbouwers werd aangetroffen. Hoewel dit beeld in de loop der jaren nog wijzigingen kan ondergaan, zal zeer waarschijnlijk in de toekomst met een toenemende belangstelling voor de zelfstandige woning voor de huisvesting van rustende landbouwers rekening dienen te worden gehouden. In hoeverre de thans geuite wensen gerealiseerd zullen kunnen worden, zal echter voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van de financiële mogelijkheden tegen die tijd.

SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING

Inleiding Het doel van dit onderzoek was na te gaan op welke wijze de generatiewisseling in de landbouw zich voltrekt en welke moeilijkheden zich hierbij voordoen. Onder het proces van generatiewisseling worden verstaan de wijze waarop het oude bedrijfshoofd zijn bedrijf overdraagt aan een jongere generatie en de wijze waarop de jongere generatie het bedrijf overneemt en voortzet. Het gaat hierbij met name om de bedrijfsovergang, deze bestaat uit bedrijfsoverdracht en bedrijfsoverneming.

De generatiewisseling verdient om twee redenen de aandacht; één van meer algemene aard en één die verband houdt met de snelle veranderingen welke de landbouw heden ten dage kenmerken. De meeste boeren zijn in hun leven twee keer bij de generatiewisseling betrokken, de eerste keer als bedrijfsovernemer, de tweede keer als bedrijfsoverdrager. In het verleden heeft de generatiewisseling herhaaldelijk aanleiding gegeven tot moeilijkheden tussen ouders en kinderen en tussen de kinderen onderling over de opvolging, de verdeling van de erfenis etc.. Deze moeilijkheden ontstonden veelal doordat de ouders zich vaak onvoldoende of niet tijdig realiseerden op welke wijze de generatiewisseling het beste tot stand kon komen, of doordat zij nalieten de regeling van de opvolging tijdig met de kinderen te bespreken.

Omdat de omstandigheden waaronder de landbouw wordt uitgeoefend zich wijzigen, onder meer tot uiting komende in een gewijzigde beroepskeuze van de boerenzoons en een groeiende vermogensbehoefte, dienen zich bij de bedrijfsovergang nieuwe vraagstukken aan welke een oplossing vragen. Het is dan ook van belang na te gaan op welke wijze de bedrijfsovergang tot stand is gekomen en welke moeilijkheden zich daarbij hebben voorgedaan. Het is onder meer met name voor de agrarisch-sociale voorlichters van de standsorganisaties, die zich onder meer bewegen op het terrein van de voorlichting over opvolgingsproblemen, gewenst inzicht te hebben in de wijzen waarop de generatiewisseling zijn beslag heeft gekregen.

Dit verslag geeft een overzicht van de generatiewisseling in de landbouw in het Drentse zandgebied en de Drents-Groninger veenkoloniën. De gegevens waarop het onderzoek is gebaseerd zijn verkregen door een mondelinge enquête, die in 1961 plaatshad onder bedrijfsovernemers die in de periode 1947-1959 bedrijfshoofd zijn geworden.

Hieronder volgt allereerst een samenvatting van de belangrijkste resultaten die het onderzoek heeft opgeleverd. Vervolgens worden in een slotbeschouwing, tegen de achtergrond van deze resultaten en met inachtneming van de veranderingen die zich zowel in economisch als sociaal opzicht voltrekken, enige lijnen geschetst die richting kunnen geven aan de ontwikkeling van de problematiek van de generatiewisseling.

§ 1. S a m e n v a t t i n g

Gezinnen De meeste bedrijven in de landbouw gaan over van vader op zoon. Bij de generatiewisseling speelt dan ook de situatie in de gezinnen waaruit de bedrijfsovernemers afkomstig zijn een belang-

rijke rol. In de eerste plaats moet men hierbij denken aan de gezinsgrootte. Het kindertal is medebepalend voor de grootte van het erfdeel van de opvolger en daarmee van invloed op de financiering van de bedrijfsoverneming. In de tweede plaats is van betekenis de keuze van beroep en huwelijkspartner van broers en zusters. Mede van deze keuze hangt het af, of er in het gezin meer gegadigden voor bedrijfsoverneming zijn.

Op het moment van onderzoek waren de gezinnen waaruit de bedrijfs-overnemers in de periode 1947-1959 afkomstig waren, doorgaans reeds lang voltooid. In het algemeen waren de gezinnen in het zandgebied en de veenkoloniën niet zeer groot; het gemiddelde kindertal bedroeg in deze gebieden nl. respectievelijk 4,1 en 3,9. Voor de periode van onderzoek was de sterke afvloeiing van boerenzoons in de jaren vijftig voor de generatiewisseling nog niet van grote betekenis. De primaire beroepskeuze van de kinderen heeft in het algemeen voor 1950 plaatsgehad. Naar verhouding was de afvloeiing van boerenzoons in het zandgebied (15%) groter dan in de veenkoloniën (10%). Rekening gehouden met de verschillen in gezinsgrootte tussen beide gebieden en de keuze van huwelijkspartner door de dochters, was het gemiddelde aantal belanghebbenden onder de kinderen bij bedrijfsoverneming (gebruik) in het zandgebied echter gelijk aan dat in de veenkoloniën (2,1).

In het zandgebied bestond een vrij duidelijke samenhang tussen de bedrijfsgrootte en het aantal kinderen per gezin in die zin, dat het aantal kinderen (rechthebbenden) op de grotere bedrijven groter was dan op de kleinere bedrijven. Voor beide gebieden gold dat er op de grotere bedrijven meer belanghebbenden bij overneming waren dan op de kleinere bedrijven. Het duidelijkst kwam dit tot uiting in het zandgebied, waar op de bedrijven kleiner dan 10 ha gemiddeld 1,5 belanghebbenden waren tegen 2,6 op de bedrijven van 20 ha en groter. Deze verschillen worden grotendeels verklaard doordat op de grote bedrijven het aantal meewerkende zoons groter kan zijn dan op de kleine bedrijven en doordat het gemiddelde kindertal op deze laatste bedrijven ook kleiner is dan op de grotere bedrijven.

Bedrijfs- Door de in het algemeen grote belangstelling voor bedrijfs-
overdracht overneming onder de kinderen, was de regeling van de be-
 drijfsoverdracht voor de ouders in vele gevallen een moei-
lijke zaak. Bij de bedrijfsoverdracht moet een onderscheid worden gemaakt
in de overdracht van het gebruik en de overdracht van de eigendom van de
grond en de gebouwen. Ten aanzien van de overdracht van gebruik kon men
zich nu afvragen of het gebruik is overgedragen aan één of aan meer per-
sonen en voorts of het gebruik ineens is overgedragen of dat de overdracht
geleidelijk tot stand is gekomen. Voor wat de overdracht van bedrijven met
eigendomsgrond betreft is het van belang of de eigendomsgrond is verdeeld
eventueel parallel lopend met een verdeling van grondgebruik, of de ouders
de grond hebben verpacht en of overdracht van eigendom (of gebruik) tot
stand is gekomen vóór of na overlijden van de ouders.

Van 42% van de bedrijven werd het gebruik van de grond bij de be-
drijfsoverdracht verdeeld. Op 34% van de ouderlijke bedrijven was dit het
gevolg van een verdeling van het grondgebruik uitsluitend onder kinderen.

Een sterke samenhang was aanwezig tussen de grootte van het ouderlijke bedrijf en het gemiddelde aantal kinderen dat grondgebruik overnam. Zo werd op de ouderlijke bedrijven beneden 10 ha gemiddeld door 1,3 kind grondgebruik overgenomen tegen door gemiddeld 1,8 kind op de bedrijven van 20 ha en groter.

Geleidelijke bedrijfsoverdracht - d.w.z. dat het gebruik van de grond in gedeelten, verdeeld over verschillende jaren, werd overgedragen - kwam voor op 43% van alle ouderlijke bedrijven. Deze wijze van overdracht kwam in het zandgebied verhoudingsgewijs minder vaak voor dan in de veenkoloniën (resp. 40% tegen 49%). De verdeelde bedrijfs-overdracht en de geleidelijke bedrijfsoverdracht moeten in nauw verband tot elkaar worden gezien. Daar de geleidelijke bedrijfsoverdracht in de meeste gevallen samenging met een verdeling van grondgebruik onder meer kinderen, heeft zij veelal een blijvende invloed uitgeoefend op de bedrijfs-groottestructuur. De geleidelijke overdracht werd hoofdzakelijk veroorzaakt doordat een of meer van de zoons zelfstandig wil worden op een tijdstip, dat de vader nog niet het gehele bedrijf wil overdragen, hetzij omdat hij b.v. zich daar nog te jong voor voelt, hetzij omdat er jongere kinderen zijn die te zijner tijd ook zelfstandig boer willen worden. Deze gezinssituatie is oorzaak, dat op vele ouderlijke bedrijven het grondgebruik op het moment van onderzoek nog niet geheel was overgedragen (schijbbedrijven).

Tegenover de verdeling van grondgebruik kan de verdeling van grondeigendom worden gesteld. In het algemeen kan worden gezegd, dat een gebruiksverdeling van eigendomsgrond meestal gepaard ging met een eigendomsverdeling.

Het tijdstip van de overdracht van het gebruik van de eigendomsgrond ging in de meeste gevallen aan het tijdstip van de overdracht van de eigendomsgrond vooraf. Met name bij de geleidelijk overgedragen bedrijven had de overdracht van het eerste gedeelte van het bedrijf - voor zover het eigendomsgrond betrof - veelal plaats door verpachting.

De gebruiksoverdracht en/of de eigendomsoverdracht had vaak plaats tijdens het leven van de ouders. In het zandgebied kwam dit echter meer voor dan in de veenkoloniën. In dit laatste gebied was vooral het percentage bedrijven waarvan de eigendomsoverdracht tijdens het leven van de ouders tot stand kwam belangrijk lager dan in het zandgebied (resp. 46 en 60).

Op vele bedrijven was de eigendom en/of het gebruik van de grond nog niet geheel overgedragen. In een groot aantal van deze gevallen hadden de jonge bedrijfshoofden geen zekerheid hoe de uiteindelijke bedrijfs-overdracht er uit zou zien.

Bedrijfs- Tegenover de bedrijfsoverdrager en de bedrijfsoverdracht
overneming staan de bedrijfsovernemer en de bedrijfsoverneming. Daar
 de bedrijfsoverdragers vaak het grondgebruik bij overdracht
hebben verdeeld onder meer kinderen zijn vele bedrijfsovernemers begonnen
op een bedrijf dat belangrijk kleiner was dan het ouderlijke bedrijf. De
onderwerpen welke aan de orde werden gesteld zijn: de leeftijd bij be-
drijfsoverneming en huwelijk, de eigendom-pachtverhouding van de overge-
nomen bedrijven in verband met de financiering van de overneming, de aan-
wezigheid van pachtcontracten en de bedrijfsoverneming van vreemden.

De leeftijd waarop het bedrijf werd overgenomen bedroeg zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën ruim 31 jaar. In beide gebieden week de gemiddelde aanvaardingsleeftijd in de periode 1954-1959 slechts weinig af van die in de daaraan voorafgaande jaren.

In het zandgebied huwden verhoudingsgewijs meer bedrijfsovernemers vóór de aanvaarding van het eerste bedrijf dan in de veenkoloniën. In laatstgenoemd gebied was men relatief vaker in het jaar van de bedrijfs-overneming of daarna gehuwd.

Van de jonge bedrijfshoofden had in het jaar van bedrijfsaanvaarding 62% het bedrijf overgenomen uitsluitend van ouders of schoonouders. In het zandgebied lag dit percentage (57) echter aanmerkelijk lager dan in de veenkoloniën (71). In eerstgenoemd gebied werden daarentegen verhoudingsgewijs meer bedrijven gedeeltelijk van ouders en eventueel andere familie en/of vreemden overgenomen.

Onder meer voor de beoordeling van de financieringsmoeilijkheden bij bedrijfsoverneming is de eigendom-pachtverhouding op de overgenomen bedrijven een belangrijk gegeven; deze was aan het eind van het jaar van overneming als volgt: pachtbedrijven 77%, eigendomsbedrijven 13% en bedrijven met eigendoms- en pachtgrond 10%. Onder de overgedragen bedrijven was het percentage pachtbedrijven aanzienlijk lager dan onder de overgenomen bedrijven. Dit verschil werd veroorzaakt doordat zoals reeds eerder is gebleken veel overdragers hun eigendomsgrond verpachtten aan hun opvolgers. Zo was van ruim 2/3 deel van de overnemingen de vorige gebruiker eigenaar van de overgedragen grond. De overneming van het eigendomsrecht kwam in vele gevallen eerst later tot stand. Bij 20% van alle overnemingen werd het gebruik van de grond weliswaar van ouders overgenomen, maar was een vreemde eigenaar. De gebouwen werden vrijwel steeds op dezelfde wijze overgenomen als de grond.

Veelvuldig werd van ouders gepacht, in ruim 40% van het aantal gevallen was echter geen schriftelijk pachtcontract aanwezig. De familie-relatie en de wens mogelijkheden tot wijzigingen open te houden, kunnen redenen geweest zijn geen formele verbintenis aan te gaan en de daaraan verbonden kosten te vermijden. In de veenkoloniën kwamen de meeste schriftelijke pachtcontracten met ouders voor (67%).

De bedrijven waar het gebruik is overgenomen van vreemden, kunnen in twee groepen worden onderscheiden en wel die bedrijven waarvan familie eigenaar was en die bedrijven waar de eigendom niet in handen van de familie was. De laatste groep bedrijven was verreweg de belangrijkste (86%). Ruim de helft van de tot deze groep behorende bedrijven werd overgenomen van een vreemde pachter. 55% van de van vreemden overgenomen bedrijven was kleiner dan 10 ha. Deze bedrijven zijn meestal overgenomen door boerenzoons die thuis een groter bedrijf hadden dan het overgenomen bedrijf. Doordat echter een oudere broer het ouderlijke bedrijf had overgenomen of een jongere broer dit in de toekomst zou overnemen waren zij genoodzaakt naar een ander bedrijf uit te zien. De belangrijkste redenen waarom het overgenomen bedrijf door vreemden werd overgedragen waren: het ontbreken van een opvolger, bedrijfswisseling en emigratie en pachtbeëindiging. De bedrijfsovernemers van vreemden namen veelvuldiger tegelijkertijd de eigendom over dan de overnemers van familie. De reden waarom niet op het ouderlijke bedrijf werd opgevolgd was meestal of wel omdat dit bedrijf gereserveerd bleef voor (een) jongere opvolger(s), of wel omdat het

bedrijf reeds aan (een) andere broer(s) of zuster(s) was overgedragen.

Ontwikkeling van de bedrijfsgrootte Bijna de helft van de overgenomen bedrijven had een aanvangsoppervlakte welke geringer was dan die van het ouderlijke bedrijf. Dit hoge percentage wordt grotendeels verklaard door het grote aantal ouderlijke bedrijven dat geleidelijk en/of aan meer personen is overgedragen. Het is mede hierdoor van belang welke veranderingen in de bedrijfsgrootte hebben plaatsgehad sinds het jaar van bedrijfsoverneming. Men denke hierbij aan het aantal bedrijven dat vergroot of verkleind is, aan de oppervlakte van de vergrotingen en verkleiningen en aan de wijze waarop de bedrijfsgrootteveranderingen tot stand zijn gekomen. Tevens is van betekenis welke bedrijven zijn vergroot en van wie grondgebruik kon worden overgenomen. Om enig inzicht te hebben in de toekomstige ontwikkeling kan men tenslotte de vraag stellen hoeveel bedrijfsovernemers er streven naar bedrijfsvergroting en daartoe mogelijkheden aanwezig achten.

Vanaf het moment van overneming tot aan het tijdstip van onderzoek hebben vele bedrijfshoofden hun bedrijf weten te vergroten, vooral in het zandgebied (34%). In de veenkoloniën was dit in geringere mate het geval (22%). Slechts enkele bedrijven waren verkleind.

Twee derdedeel van de oppervlakte van de vergrotingen was afkomstig van vreemden en ruim 20% van het ouderlijke bedrijf. In het laatste geval betrof het grond van het laatste deel van het bedrijf (schijnbedrijf) overgedragen aan een opvolger die reeds eerder grond had gekregen. Verscheidene keren was, vooral in het zandgebied, de oppervlakte van de totale vergroting betrekkelijk gering; zo was ruim 1/3 deel van alle vergrote bedrijven vergroot met minder dan 2 ha. In de veenkoloniën was de gemiddelde oppervlakte van de bedrijfsvergroting ruim 2½ maal zo groot als in het zandgebied. Vooral vergroot zijn de bedrijven welke kleiner waren dan het ouderlijke bedrijf en met name de bedrijven in de lagere grootteklassen. Desondanks was 47% van de vergrote bedrijven op het moment van onderzoek nog kleiner dan het ouderlijke bedrijf. Bij de niet in oppervlakte gewijzigde bedrijven was dit 41%. Hier tegenover staat, dat van de niet in oppervlakte gewijzigde bedrijven 9% groter was dan het ouderlijke bedrijf, dit was 45% bij de vergrote bedrijven. Bij de beschouwing van dit resultaat moet men er wel rekening mee houden, dat het om een geselecteerde groep bedrijven gaat. Deze bedrijven zullen in vele gevallen in de toekomst nog (verder) worden vergroot. Uit een eerder verricht onderzoek 1) bleek dat bedrijfsvergrotingen in vrijwel de gehele periode van boer-zijn voorkomen, wat overeenkomt met de algemene verbetering van de bedrijfsgroottestructuur.

Gezien naar oppervlakte kwamen de vergrotingen zowel in het zandgebied als de veenkoloniën voor ongeveer 3/4 deel tot stand door uitsluitend gebruiksverwerving (pacht).

Bijna 60% van de geënquêteerde bedrijfshoofden wil in de toekomst het bedrijf vergroten, maar de meeste van hen (55%) zien hiervoor in de naaste toekomst geen concrete mogelijkheden.

1) "Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond 1956-1959", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1962.

Financiering van de overneming Doordat de bedrijfsoverneming vaak geleidelijk tot stand komt was het noodzakelijk de financiering van de overneming over een tamelijk lange periode te bezien. Hierbij kan niet worden volstaan met de periode in ogenschouw te nemen waarin de bedrijfsoverneming zich voltrekt, maar dienen tevens de jaren voorafgaande aan en in de meeste gevallen ook, met name wanneer de ouders nog leven, de jaren volgend op de overneming in de beschouwing te worden betrokken. Deze jaren kunnen belangrijk zijn geweest voor de vermogensvorming ten behoeve van de financiering van de bedrijfsoverneming.

Zo gaat het voor de jaren voorafgaande aan de overneming om de vraag of de overnemer een vergoeding voor zijn arbeid ontving, terwijl het vooral bij of na de bedrijfsoverneming van belang is of schenkingen en erfenissen werden ontvangen. Voorts is van betekenis, in hoeverre bij boedelscheidingen rekening gehouden is (wordt) met niet-uitgekeerd loon, studiekosten, enz. Vele bedrijfsovernemers zullen onvoldoende eigen vermogen hebben gehad om de overneming te kunnen financieren. Het is daarom ook van belang in hoeverre de bedrijfsovernemers vreemd vermogen hebben aangetrokken, van wie en in welke vorm. Tenslotte is van betekenis of de overnemers voor de naaste toekomst nog financieringsmoeilijkheden verwachten, die direct verband houden met de bedrijfsoverneming.

De meeste jonge bedrijfshoofden hebben, voordat zij zelfstandig werden, meegewerkt op het ouderlijke bedrijf. Zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën kwam het echter betrekkelijk weinig voor dat de kinderen voor meewerken thuis enigerlei beloning ontvingen. Evenwel was in de periode van onderzoek in vele gezinnen de beloning van meewerkende kinderen minder belangrijk dan thans, óf omdat de meeste kinderen op het ouderlijke bedrijf meewerkten, en/of omdat de elders werkende kinderen het loon thuis afdroegen en alle kinderen te zijner tijd zelfstandig wilden worden.

Vooraf in de veenkoloniën, maar ook in het zandgebied, hebben betrekkelijk veel bedrijfshoofden, veelal bij of na het zelfstandig worden, een schenking van ouders ontvangen, wellicht soms als een gehele of gedeeltelijke beloning achteraf voor het meewerken thuis. De financiering van de bedrijfsoverneming werd mede hierdoor mogelijk gemaakt.

De bij de enquête verkregen gegevens wekken de indruk, dat men in beide gebieden studiekosten, huwelijksuitzet, niet-uitgekeerd loon, schenkingen, enz. in ongeveer gelijke mate bij de verrekening heeft betrokken en daarbij een gelijke verdeling heeft nagestreefd.

Zowel in het zandgebied als in de veenkoloniën heeft bijna 80% van de bedrijfsovernemers vreemd vermogen moeten aantrekken om de overneming te kunnen financieren. In het zandgebied werden door de jonge bedrijfshoofden verhoudingsgewijs minder leningen op schuldbekentenis opgenomen dan in de veenkoloniën. In laatstgenoemd gebied werden echter meer hypotheeken gegeven. In beide gebieden werden de meeste leningen op schuldbekentenis verstrekt door ouders of schoonouders. De hypotheeken werden in het zandgebied vooral genomen door de boerenleenbanken; in de veenkoloniën daarentegen overwegend door familie en particulieren.

Slechts een gering percentage bedrijfsovernemers vreesde op het tijdstip van de enquête financieringsmoeilijkheden, welke direct verband

hielden met de bedrijfsoverneming. Hierbij moet echter wel gerealiseerd worden, dat op het moment van enquête (1961) voor vele bedrijfs-
hoofden de overneming reeds in een min of meer verwijderd verleden lag. In het algemeen kan echter worden gezegd, dat in de periode van onderzoek (1947-1959) de financiering van de overneming veelal vrij bevredigend lijkt te zijn verlopen. Dit is voor een belangrijk deel te danken aan de mate van verdeling bij overdracht van gebruik, eigendom en vermogen en daarnaast aan de geleidelijke overdracht van gebruik, eigendom en vermogen. Een belangrijke factor is waarschijnlijk ook dat het percentage eigen vermogen op de ouderlijke bedrijven betrekkelijk hoog was.

Gemeenschappelij-
ke exploitatie

Een bijzonder aspect van het proces van de generatiewisseling is de gemeenschappelijke exploitatie. In het algemeen kan men bij gemeenschappelij-

ke exploitatie drie categorieën onderscheiden. Allereerst de samenwerking welke voorafgaat aan de uiteindelijke overdracht, vervolgens die welke direct volgt op de bedrijfsoverdracht en tenslotte de gemeenschappelijke exploitatie welke geen verband houdt met de generatiewisseling. Hoewel deze derde categorie, welke veelal samenwerkingen tussen vreemden betreft, in de toekomst sterk in betekenis kan toenemen, is zij hier uiteraard buiten beschouwing gelaten. Bij de gemeenschappelijke exploitatie is van betekenis, in welke mate ze voorkomen en welke oorzaken tot hun ontstaan hebben geleid; voorts welke personen deel uitmaken van de gemeenschappelijke exploitatie, van welke juridische constructie men gebruik maakt en welke financiële en andere regelingen men heeft getroffen. Waar de samenwerking reeds is beëindigd, is tenslotte van belang, wat de redenen en de gevolgen van de beëindiging zijn geweest. De eerste categorie bestaat uit samenwerkingen tussen leden van twee generaties, zij kwam in hoofdzaak voor in de Drents-Groninger veenkoloniën, waar ze bij bijna een vierde van alle overnemingen aan de overdracht is voorafgegaan. Het ging hierbij veel om samenwerkingen tussen vader en zoon op overwegend grotere bedrijven. Naast een relatief gering leeftijdsverschil tussen vader en opvolger waren ook andere als b.v. financiële en fiscale redenen oorzaak van de samenwerking. In de helft van de gevallen was de gemeenschappelijke exploitatie juridisch gefundeerd. Als juridische vorm voor de samenwerking had men vrijwel steeds de maatschap. De regeling van de werkzaamheden was soms zodanig, dat de zoon het grootste deel van de handenarbeid voor zijn rekening nam. In ruim de helft van de gevallen trad slechts één van de exploitanten handelend naar buiten op, meestal was dit de vader. In veel gevallen zal tijdens de duur van de gemeenschappelijke exploitatie een geleidelijke overdracht plaatshebben, in die zin, dat na verloop van tijd van de te verrichten handen- en ondernemersarbeid steeds meer bij de uiteindelijke overnemer komt te berusten. Niet in alle gevallen kon worden vastgesteld dat er nauwkeurige financiële regelingen waren getroffen, welke de financiële verhoudingen tussen de deelgenoten regel- den. De belangrijkste redenen tot beëindiging van de gemeenschappelijke exploitatie waren overlijden of hoge leeftijd van het oudste bedrijfs-
hoofd en het huwelijk van de jongste exploitant. Deze gemeenschappelijke

exploitatie moet worden gezien als een wijze van overdracht waarbij de bedrijfsleiding en -verantwoordelijkheid geleidelijk worden overgedragen en het bedrijf als gebruikseenheid blijft gehandhaafd, terwijl tevens geleidelijke vermogensoverdracht aan en vermogensvorming door het jongste bedrijfshoofd kan plaatshebben.

De tweede categorie samenwerkingen welke aan de orde is gesteld, was de gemeenschappelijke exploitatie tussen broer(s) en/of zuster(s). Deze vorm van samenwerking kwam in beide gebieden in ongeveer gelijke mate voor. Oorzaken welke tot samenwerking hebben geleid, waren vooral de aanwezigheid van meer belanghebbenden en van ongehuwde kinderen. Deze oorzaken staan in nauw verband tot elkaar. In de helft van de gevallen werd het bedrijf geëxploiteerd onder de benaming "de gebroeders". De werkzaamheden op het bedrijf verrichtte men veelal gezamenlijk; de verantwoordelijkheid naar buiten berustte meestal ook bij alle bedrijfs-genoten. Op het moment van onderzoek was ongeveer 30% van deze gemeenschappelijke exploitaties reeds opgeheven, de reden hiervoor hield bijna steeds verband met het huwen van één of meer van de exploitanten. In slechts een enkel geval heeft de beëindiging van de gemeenschappelijke exploitatie gebruiksverdeling tot gevolg gehad. Deze vorm van samenwerking moet in vele gevallen worden beschouwd als een erfenis uit het verleden. Het is daarom niet uitgesloten, dat door bewuster beroepskeuze en meer en betere afvloeiingsmogelijkheden deze categorie gemeenschappelijke exploitaties in de toekomst in betekenis zal verminderen.

Geabdiceerde be- Voor de bedrijfsoverdragers is niet alleen van be-
drijfshoofden tekenis hoe de bedrijfsoverdracht geregeld wordt,
 maar ook hoe zij hun leven na de bedrijfsoverdracht
zullen inrichten. Belangrijke aspecten hierbij zijn: de leeftijd bij
overdracht en de wijze van levensonderhoud en huisvesting na bedrijfs-
overdracht. Voorts kan de mening van de jonge bedrijfshoofden over hun
toekomstige levensonderhoud en huisvesting na abdicatie een aanwijzing
geven over de hier te verwachten ontwikkelingen.

Een groot aantal factoren als financiële toestand, mogelijke huis-
vesting, gezondheidstoestand, gezinssituatie beïnvloeden het tijdstip
van bedrijfsoverdracht. Dientengevolge kan een grote spreiding in de
leeftijd bij abdicatie worden waargenomen. Waren hoge leeftijd of over-
lijden aanleiding tot overdracht, dan lag de leeftijd gemiddeld hoger dan
bij de overige overdrachtsredenen. De abdicatieleeftijd toonde geen dui-
delijk verband met de bedrijfsgrootte. Zo was in de veenkoloniën op de
grotere bedrijven de abdicatieleeftijd enkele jaren hoger dan op de klei-
nere bedrijven, doch in het zandgebied bleek het tegenovergestelde het
geval te zijn. De leeftijd waarop vreemden het bedrijf overdroegen was
gemiddeld lager dan die van ouders bij overdracht doordat bij hen rede-
nen als bedrijfswisseling en beroepsverandering een belangrijker rol
speelden.

Langzaam voltrekt zich op het gebied van de oudedagsvoorziening
een ontwikkeling naar een denkpatroon dat meer op inkomen dan op vermo-
gen is gericht. Behalve de hoogte van het inkomen spelen hierbij zeker-
heid en een zo gunstig mogelijke spreiding van inkomen een rol. Onder de
oudere bedrijfshoofden waren er nog slechts weinig die een verzekering

voor de oude dag hadden gesloten. Daarentegen was bij de nieuwe bedrijfshoofden de verzekering reeds vrij algemeen. Veel oude bedrijfshoofden waren voor hun levensonderhoud voornamelijk aangewezen op rente en pacht. Onderhoud door kinderen en vruchtgebruik kwamen betrekkelijk weinig voor. Ook voor de nieuwe bedrijfshoofden vormt het vermogen geïnvesteerd in het bedrijf de basis voor de oudedagsvoorziening.

Vele van de nieuwe bedrijfshoofden zijn bij hun huwelijk ingetrouwd bij beide of één van de ouders: in het zandgebied 2/3 deel en in de veenkoloniën 1/3 deel. Op het moment van onderzoek was het percentage ouders (beide nog in leven) dat zelfstandig woonde in de veenkoloniën (76%) belangrijk hoger dan in het zandgebied (44%). Onder de alleenstaanden was het percentage inwonenden bij familie hoger dan bij de gehuwden. Ook op het gebied van de huisvesting zullen zich waarschijnlijk in de toekomst veranderingen voltrekken. Het aantal nieuwe bedrijfshoofden dat een zelfstandige woning na bedrijfsafstand prefereert is aanzienlijk groter dan het aantal bedrijfshoofden dat samenwoning voorstaat.

§ 2. S l o t b e s c h o u w i n g

In de periode van onderzoek (1947-1959) is de agrarische beroepsbevolking sterk gedaald. Nadien heeft deze ontwikkeling zich voortgezet, zoals uit onderstaande cijfers voor de provincie Drenthe, betrekking hebbende op de periode 1959-1962, blijkt.

SAMENSTELLING VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING

Categorie	1959		1962	
	aantal	index	aantal	index
Bedrijfshoofden	16674	100	15756	95
Meewerkende gezinsleden	6664	100	5141	77
Landarbeiders	3120	100	1951	62
Mannelijke agrarische beroepsbevolking	26458	100	22848	86

Bronnen: C.B.S.-landbouwtellingen 1959 en 1962.

Opmerkelijk is de relatief grote achteruitgang van het aantal landarbeiders en meewerkende gezinsleden (inclusief zoons) en de betrekkelijk geringe afnemning van het aantal bedrijfshoofden. Het is waarschijnlijk dat in de toekomst het aantal bedrijfshoofden relatief sterker zal dalen ten gevolge van opheffing van bedrijven, hetzij wegens gebrek aan opvolgers, hetzij wegens beroepsverandering. De afnemning van het aantal bedrijven zal zich vooral voordoen in de kleinere grootteklassen. Deze ontwikkeling is voor de bedrijven van 1-5 ha reeds begonnen omstreeks 1950 en is sedert 1955 eveneens te constateren in de grootteklasse van 5-10 ha. Verwacht kan worden dat het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw deze ontwikkeling zal versnellen, omdat juist de kleinere be-

drijven in verband met de sterk toenemende mechanisatie en de hierdoor veroorzaakte vergroting van de bewerkingscapaciteit per man in een steeds ongunstiger economische positie komen te verkeren. Hiermee is wellicht een nieuwe fase in de ontwikkeling van de landbouw begonnen die sterk bepalend kan zijn voor de aard van de problemen waarmee de generatiewisseling in de toekomst wordt geconfronteerd.

Beroepskeuze en afvloeiing Door de industrialisatie en ontsluiting van het platteland en de uitbreiding en grotere differentiatie in de opleidingsmogelijkheden ten plattelande wijzigt zich de beroepskeuze van de boerenjeugd in belangrijke mate. Dit gaat gepaard met een toenemende afvloeiing van boerenzoons. Dit heeft tot gevolg dat het aantal potentiële bedrijfsopvolgers daalt. In welke mate dit in de periode 1957-1963 het geval was, blijkt uit de generatiedrukcijfers voor deze jaren. Dit cijfer daalde voor het noordelijk zandgebied van 1,09 in 1957 tot 0,76 in 1963 1). Hoewel voor de landbouw als geheel het opvolgingsvraagstuk dus aan scherpte heeft verloren, geldt dit nog geenszins voor de groep van grotere bedrijven, zo bedroeg op de bedrijven van 15 ha en groter het generatiedrukcijfer in 1963 nog 1,30.

De belangstelling voor opvolging, die in de periode 1947-1959 op de kleinere bedrijven reeds geringer was dan op de grotere, is sedertdien vooral op de kleinere bedrijven nog verder afgenomen. Dit zal tot gevolg hebben, dat een toenemend aantal kleine bedrijven aan vreemden zal worden overgedragen of zal worden opgeheven. Wellicht wordt een deel van deze bedrijven overgenomen door zoons van grotere bedrijven met meer dan één opvolger. Voor wat betreft de grotere bedrijven, laat het zich aanzien, dat bij overdracht vrijwel geen splitsing meer zal voorkomen, omdat het bedrijfseconomisch niet haalbaar is en men dat steeds meer gaat inzien.

De bedrijfsopvolger De aanwezigheid van meer dan één opvolger heeft in het verleden herhaaldelijk aanleiding gegeven tot een verdeling van het grondgebruik en de grondeigendom, waarvan veelal een ongunstige invloed op de bedrijfsgruottestructuur is uitgegaan. Door de mechanisatie en rationalisatie neemt de bewerkingscapaciteit per man in de landbouw nog steeds toe, zodat bedrijfssplitsing uit economisch gezichtspunt bezien vrijwel steeds ongewenst zal zijn. Vooral op de grotere bedrijven werken echter dikwijls nog verscheidene zoons mee. Wanneer dit het geval is dienen de ouders zich reeds vroegtijdig bewust te worden, dat er in het algemeen slechts één zoon op het ouderlijke bedrijf zal kunnen opvolgen.

Een ander aspect dat de aandacht verdient bij de keuze van de opvolger betreft het leeftijdsverschil tussen de vader en de zoon-opvolger.

1) Het generatiedrukcijfer geeft aan de verhouding tussen het aantal in een bepaald gebied in een bepaald jaar voor overneming vrijkomende bedrijven en het aantal potentiële opvolgers.

"Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage. 1959.

Wanneer dit leeftijdsverschil betrekkelijk gering is, kan dit een reden zijn het grondgebruik tijdelijk te verdelen. Ook een tijdelijke verdeling van het grondgebruik zal echter veelal ongunstige gevolgen hebben voor de exploitatie. Wellicht verdient het onder dergelijke omstandigheden dan ook aanbeveling het bedrijf tot het tijdstip waarop de vader zich definitief terugtrekt gemeenschappelijk te exploiteren. Het is van belang dat voor deze samenwerking een schriftelijke overeenkomst wordt aangegaan, die behalve een regeling van de arbeidsverdeling en de verdeling van het inkomen, ook bepalingen omtrent de gevolgen van beëindiging van de samenwerking voor beide partijen inhoudt.

Beloning meewerkende kinderen Een belangrijk onderwerp, waaraan in het verleden over het algemeen onvoldoende aandacht werd geschonken, betreft de beloning van de thuis meewerkende kinderen.

Wanneer geen reële beloning voor de door de kinderen op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid wordt uitgekeerd of gereserveerd, bestaat het gevaar dat geen duidelijk inzicht wordt verkregen in de rentabiliteit van de op het bedrijf aangewende arbeid. Bovendien is het voor de toekomstige opvolger, die in vele gevallen voor hij het bedrijf overneemt uitsluitend op het ouderlijke bedrijf werkt, gewenst in deze periode vermogen te vormen om daarmee te zijner tijd de bedrijfs-overneming te kunnen financieren. Mocht blijken dat de bedrijfsuitkomsten geen reële beloning van de meewerkende kinderen toelaten, omdat b.v. de bedrijfsomvang te gering is, dan zal de werkgelegenheid op het bedrijf in overeenstemming moeten worden gebracht met het arbeidsaanbod of omgekeerd. Deze laatste oplossing wordt veelvuldig gekozen in Denemarken, daar werkt een groot aantal zoons van boeren op kleine bedrijven tijdelijk als betaalde arbeidskracht op grotere bedrijven.

Regeling en wijze van bedrijfsoverdracht De bedrijfsovergang is een gebeurtenis die zowel voor de zoon-opvolger als voor het abdicerende bedrijfshoofd een keerpunt in hun levensloop betekent.

Reeds geruime tijd voor dit tijdstip aanbreekt is het gewenst met de toekomstige opvolger en de andere mondige kinderen overleg te plegen over de bedrijfsovergang. Het verdient aanbeveling zich voor voorlichting omtrent diverse aspecten die hiermee verband houden te wenden tot een deskundige, zoals een economisch-sociale voorlichter van een standsorganisatie, een functionaris van een boekhoudbureau of een notaris.

Wanneer dit nog niet gebeurd mocht zijn, is dan tevens het tijdstip aangebroken de bedrijfsopvolger in te lichten over de rentabiliteit en financiële positie van het bedrijf. De bedrijfsovernemer kan zich dan een beeld vormen van het inkomen dat het over te nemen bedrijf kan opleveren en van zijn financiële positie na de overneming. Verder dient hij zich af te vragen welke investeringen in de naaste toekomst noodzakelijk zullen zijn om de rentabiliteit van het bedrijf op peil te houden of te vergroten en eveneens of deze investeringen uit de te verwachten bedrijfsuitkomsten kunnen worden gefinancierd.

De bedrijfsoverdrager ziet zich eveneens gesteld tegenover een aantal vraagstukken die een oplossing vragen zodra hij het besluit heeft genomen het bedrijf over te dragen. De belangrijkste hiervan zijn, recht-

streeks betrekking hebbende op zijn eigen toekomst, de wijze waarop hij na de overdracht in zijn levensonderhoud zal voorzien en, nauw verband hiermee houdende, zijn toekomstige huisvesting. Het is daarom gewenst dat reeds vóór de bedrijfsovergang een beslissing wordt genomen omtrent de toekomstige huisvesting van het abdicerende en het jonge bedrijfs-hoofd, terwijl bij de regeling van de bedrijfsoverdracht tevens met het levensonderhoud na abdicatie rekening zal moeten worden gehouden.

De financiële positie na de bedrijfsovergang van zowel de bedrijfs-overnemer als de bedrijfsoverdrager hangen nauw samen met de wijze van bedrijfsovergang. Overwogen zal moeten worden of de exploitatie zal worden overgedragen door middel van verpachting of verkoop of door het aangaan van een vorm van gemeenschappelijke exploitatie (maatschap, firma).

Een aspect dat herhaaldelijk aan de dag is getreden bij de beschrijving van de onderwerpen die verband houden met de generatiewisseling is het informele karakter van de getroffen regelingen. De op wederzijds vertrouwen gebaseerde verhouding tussen ouders en kinderen nam veelal de plaats in van formele regelingen. Voor zover er al regelingen waren getroffen, zullen die dan ook in de meeste gevallen moeten worden gezien als voorlopige regelingen, die de bewegingsvrijheid van de ouders in geringere mate beperken dan formele regelingen. Met name bij de geleidelijke gebruiksoverdracht kan dit aspect voor de ouders van betekenis zijn geweest. Het duurde nl. in vele gevallen jaren eer de bedrijfsoverdracht was voltooid en een definitieve regeling was getroffen. Gedurende deze periode behoefde dan niet telkens de juridische toestand aangepast te worden aan de wisselende situaties. Voor de bedrijfsovernemers hield deze gang van zaken echter een grote mate van onzekerheid in. Wanneer dan ook, zoals in de toekomst te verwachten is, meer en meer zal worden overgegaan tot overdracht van het gebruiksrecht op één bepaald moment, vervalt voor de ouders het bezwaar verbonden aan een formele regeling. Bovendien zal, naarmate de familiebanden lossen worden, de behoefte aan zakelijke regelingen toenemen.

Het is voor de bedrijfsovernemer van groot belang dat de overneming zakelijk wordt geregeld met alle betrokkenen en dat de regeling schriftelijk wordt vastgelegd. Wanneer de exploitatie wordt overgenomen door middel van pacht, waarbij het in de bedoeling van partijen ligt dat de overnemer later tevens het eigendomsrecht van het gepachte zal verkrijgen, dan is het gewenst dat in het te sluiten pachtcontract het recht van koop wordt opgenomen of op andere wijze (b.v. bij testament) een zodanige regeling wordt getroffen dat de medeërfgenen na het overlijden van de ouders niet een deel van de grond kunnen opeisen. Alleen dan is voor de overnemer een ongestoorde bedrijfsexploitatie gewaarborgd.

Financiering van de bedrijfsovergang

Omdat het landbouwbedrijf doorgaans wordt geëxploiteerd als een eenmanszaak, is het in grotere mate aangewezen op zelffinanciering dan b.v. een industriële onderneming die gedreven wordt als naamloze vennootschap. Dit houdt ten nauwste verband met de omstandigheid dat bij het eenmansbedrijf de gang van zaken in sterkere mate afhangt van en wordt bepaald door één persoon (de eigenaar-ondernemer) dan bij de naamloze vennootschap. Dit heeft tot gevolg dat in de groeiende vermogensbehoefte voor een belangrijk deel moet worden voorzien door besparingen. Hiertegenover staat,

dat in de landbouw bij de generatiewisseling door vererving een breuk ontstaat in de financiering, waardoor het eigen vermogen van de jonge ondernemer vaak belangrijk kleiner is dan dat van de vorige ondernemer.

Hoewel het aantal potentiële opvolgers in de toekomst zal dalen en dienovereenkomstig ook het aantal rechtstreeks belanghebbenden bij gebruiksovername, beïnvloedt dit, bij een gelijk blijvend kindertal, niet het aantal belanghebbenden bij vermogensovername. Dit betekent voor de bedrijfsovername dat zijn eigen vermogen bij vererving geringer zal zijn naarmate het aantal erfgenamen groter is, en voorts, dat hij een grotere eenheid zal moeten financieren dan wanneer er onder de kinderen meer gegadigden voor overname van grondgebruik en -eigendom zijn.

Verder moet gewezen worden op enkele andere zich wijzigende omstandigheden. Wellicht zullen in de toekomst, meer dan tot dusverre het geval is geweest, bedrijfsopvolgers huwen met dochters van ouders uit niet-agrarische milieus; dit kan van belang zijn uit het oogpunt van de omvang van de gebruiksovername en ook in verband met de financiering van de overname. Verder zullen door uitbreiding van de produktie per bedrijfseenheid en door veranderingen in de produktietechnieken zowel breedte- als diepteinvesteringen noodzakelijk zijn, welke de vermogensbehoefte nog verder doen stijgen. Deels kunnen de investeringen plaatshebben doordat de bedrijven met relatief veel grond vergende produkties zullen vergroot kunnen worden met behulp van gronden van opgeheven bedrijven. Ook de aanpassing van de bedrijfsgebouwen aan de eisen die meer efficiënte werkmethoden stellen zal op veel bedrijven belangrijke investeringen vereisen. Voorts is het niet uitgesloten, dat in vele gevallen de prijs van de binnen de familie over te dragen grond zal stijgen als gevolg van het wegvallen van de matigende invloed op de grondprijs welke uitging van de Wet op de Vervreemding van Landbouwgronden, die 1 januari 1963 is vervallen. Ook hierdoor stijgt de vermogensbehoefte.

Hoewel dus enerzijds de vermogensbehoefte in de landbouw zowel voor de bedrijfsovername als voor de bedrijfsvoering zal toenemen, zal anderzijds de vermogensvorming waarschijnlijk moeilijker verlopen, doordat het consumptieniveau, mede onder invloed van de stijgende welvaart van en het toenemend contact met andere bevolkingsgroepen, neiging tot stijging vertoont. Een van de belangrijkste opgaven wordt dan de financiering van de bedrijfsovername. Deze zal in het algemeen gemakkelijker verlopen, naarmate het tijdstip van gebruiks- en van eigendomsovername verder uit elkaar liggen.

De bedrijfsovername kan ook gedeeltelijk worden gefinancierd door middel van het niet-uitgekeerde erfdeel van de medeërfgenamen en door gebruik te maken van de kredietregelingen van de boerenleenbanken ten behoeve van de bedrijfsovername en andere kredietfaciliteiten. Voor het aantrekken van vreemd vermogen geldt echter als voorwaarde dat voldoende eigen vermogen aanwezig is. Vermogensvorming door de opvolger in de periode vóór het zelfstandig worden en gedurende de periode die ligt tussen het tijdstip van gebruiks- en eigendomsverwerving verdient dan ook veel aandacht 1).

1) P.P. Wijk: "Moeilijkheden en mogelijkheden voor het gezinsbedrijf", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage 1963.

Oudedagsvoor- Gedurende de periode van zelfstandig boer zijn, zal
ziening in het algemeen de basis voor de oudedagsvoorziening
 moeten zijn gelegd. Hoewel de betekenis van verzeke-
ringen ten behoeve van de oude dag nog zal toenemen, zullen deze ook
in de toekomst voor het levensonderhoud na de bedrijfsoverdracht een
aanvullend karakter blijven dragen. Het in het bedrijf geïnvesteerde
vermogen, dat na de gebruiksoverdracht voor een belangrijk deel ter
beschikking zal staan van de bedrijfsvoornemer, zal dan ook, evenals
voorheen, de hoofdbron van inkomsten zijn van de rustende landbouwers.

De toenemende financiële offers voor de opleiding van de kinderen,
de verandering in de levenswijze in de naoorlogse jaren en de ontwikke-
ling van de rentabiliteit kunnen zodanig het vormen van besparingen
bemoeilijken, dat de voorzieningen ten behoeve van de oude dag in het
gedrang komen. Hierbij dient tevens bedacht te worden, dat het mee-
werken van de vrouw op het bedrijf zal afnemen, terwijl eveneens het
meewerken van de kinderen voor de inkomensvorming van geringer bete-
kenis zal worden.

Omdat in het algemeen het oude bedrijfshoofd zijn bedrijf pas zal
overdragen zodra zijn levensonderhoud gedurende de oude dag is gewaar-
borgd, kunnen de zo juist genoemde oorzaken leiden tot het uitstellen
van de bedrijfsoverdracht. Naarmate de basis voor de oudedagsvoorzie-
ning smaller is, kan dan ook een tendentie bestaan het bedrijf eerst
op hogere leeftijd over te dragen. Van de uitkeringen krachtens de
A.O.W., die althans een waardevast minimuminkomen verzekeren na het
bereiken van de 65-jarige leeftijd, kan echter een tegengestelde ten-
dentie uitgaan. Niettemin is het gewenst dat, zodra de opvolger daar-
voor rijp is en dit financieel enigszins mogelijk is voor de ouders,
het bedrijf wordt overgedragen aan de jongere generatie.

De mate van zelfstandigheid die het gezin van de bedrijfsvoerne-
mer krijgt, zal voor een groot deel afhangen van de wijze waarop de
huisvesting wordt geregeld. In dit verband dient onderscheid gemaakt
te worden tussen het gaan inwonen bij de geabdiceerde ouders en het
zelfstandig gaan wonen. De redenen die tot de samenwoning leiden, zul-
len voor een groot deel het karakter van het samenwonen bepalen. Deze
kunnen van traditionele aard zijn, doch ook kunnen financiële overwe-
gingen of de woningschaarste hierbij een rol spelen.

Ongeacht de reden welke tot samenwonen leidt, zal dit een stempel
drukken op het gezinsleven van het jonge gezin en waarschijnlijk even-
eens op de bedrijfsvoering. Voor de ontplooiing van de jonge boer en
zijn vrouw is het dan ook van belang dat beide generaties een zelfstan-
dige woning betrekken of dat bij samenwoning althans de huishoudingen
gescheiden worden gevoerd.

LITERATUUR

1. Dr. E. V. Sanders, Verdeling der Nalatenschappen met betrekking tot onroerende goederen in verband met de Belgische Wet van 16 mei 1900 en het Duitse Anerbenrecht, 1905.
2. Prof. Mr. D. van Blom, Boerenerfrecht (met name in Gelderland en Utrecht). De Economist, 1915.
3. Dr. J. van Anrooy, De "Oude Gewoonten" (met betrekking tot de vererving van huis en hof) bij onze Twentsche boeren, De Economist, 1917.
4. Mr. J. Baert, Deling van grond bij boerennalatenschap, De Pacht, 1949.
5. Prof. Mr. C.H.F. Polak, Landbouw en Erfrecht, Landbouwkundig Tijdschrift, 1952.
6. Dr. O. Wöhrmann, Das Zuweisungsverfahren nach Schweizern und nach Deutschem Recht, Recht der Landwirtschaft 1957.
7. J. Lunze, Ergebnisse der Untersuchung über die Auswirkungen des Gesetzes über eine Altershilfe, 1957-1958.
8. Dr. F. Cohen, Het Blijversrecht, 1958.
9. C.A.A. Luyten en Mr. J. Rombach, De ouderlijke boedelverdeling volgens de art. 1167 e.v., B.W., 1958.
10. Prof. Mr. J.M. Polak, Landbouw en Erfrecht, Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie, 1958.
11. Rapport van de Commissie van advies inzake aspecten van het koloniatiebeleid ten aanzien van nieuwe domeingronden, 1959.
12. Het Landbouwkrediet in Nederland, Rapport van de Commissie landbouwkrediet ingesteld door C.C.B., C.C.R., K.N.B.T.B., K.N.L.C. en N.C.B.T.B., 1960.
13. Hofübergabe und Erfolge in der Landwirtschaft, Arbeiten der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft, 1960.
14. Landbouwschap, Werkgroep Agrarisch Erfrecht, Advies over het agrarisch erfrecht in het Nieuwe Burgerlijke Wetboek, Mededelingenblad, 1960.
15. Prof. Mr. P. de Haan, Beredeneerd Verslag voor de enquête Agrarisch Erfrecht, 1961.
16. Mr. N.M. Zijp, Landbouwwetgeving en bedrijfs grootte, Sociaal-Economisch Wetgeving, 1962.

17. Prof. Dr. Th. L.M. Thurlings, Bedrijfsgrootte en Wetgever, Sociaal-Economische Wetgeving, 1962.
18. Dr. Mr. W.B. Helmich e.a., Bedrijfsopvolging in de Landbouw, 1961.
19. P.P. Wijk, Moeilijkheden en mogelijkheden voor het gezinsbedrijf, Landbouw-Economisch Instituut, Studie No. 2, 1963.
20. D.B. Baris en R. Rijnveld, ec. drs., Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond, 1956-1959. Landbouw-Economisch Instituut, rapport 385, 1962.
21. Dr. A. Maris en R. Rijnveld, ec. drs., Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw, Landbouw-Economisch Instituut, rapport 326, 1959.
22. J.P. Groot en F.L. Verhey, Moderne Agrarische bedrijfsopvolging, 1964.
23. Dr. B. van Deenen, Familienarbeitskräfte und soziale Sicherung in der Landwirtschaft, Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie, E.V. Bonn, Nr. 142.
24. Ulrich Planck, Der Bäuerliches Familienbetrieb, Zwischen Patriarchat und Partnerschaft, Stuttgart 1964.
25. Dr. G.A. Kooy, De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek, Assen 1959.
26. Sociale problematiek van boer en tuinder, Belgische boerenband-Boerenjeugdband, Leuven 1963.

BEDRIJFSOVERNEMING, OUDEBAGSVOORZIENING EN VERERVING

Naam	m/v	Bedrijfstype	Bouwl. ha
Adres		Beroepsgroep	Grasl. ha
Gemeente		Overgenomen van	Tuini. ha
Datum 196... Paraaf		Gevormd door	Cuitg. ha

A. PERSONALIA

1. Geboortejaar		8. Beroepsgeschiedenis	
2. Geboorteplaats		Periode	Beroep
3. Kerkgenootschap		19...-19...	Z/L/O
4. Burgerl. staat	G/O/W/Ges/2 G	19...-19...	Z/L/O
5. Huwelijksjaar		19...-19...	Z/L/O
6. Ingetrouwd	neen	19...-19...	Z/L/O
	bij: V/W/SV/SH/F/Vr.		
type	gescheiden/niet gesch.	19...-19...	Z/L/O
tijdstip	vóór/bij/na bedr. overgang	19...-19...	Z/L/O
7. Beëindigd	neen	19...-heden	Z/L/O
	door: overlijden/		
9. Schoonouders	beroep	Beroep vader:	
	familienaam	S. ouderlijk adres	

10. Deze vraag beantwoorden: a. als grond alleen van vreemden is verkregen; indien het bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar is en zijn (schoon)ouders in een enquêtegemeente wonen (woonden);
 b. in alle gevallen waarin grond of een bedrijf van (schoon)ouders verkregen is.

Met X tussen de volgnummers geboortenummer van geënuquëteerde en echtgenote aangeven.
 Halfbroers/-zusters/-zwagers aangeven door HB/HZ/HZW. 1)

Geb.-nr.	B/Z/ZW	Naam 2)	Geb. jr.	Beroep	Huidig bedrijf	Gemeente/adres
man					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha
vrouw					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha
					Z/L/O	ha

1) Zwagers op geb.nr. van hun echtgenote. 2) Van zwager familienaam vermelden.

B. WIJZE VAN INGEBRUIKNEMING HUIDIG BEDRIJF; VERKRIJGING HUIDIG GRONDEIGENDOM

Volgnummer	Gebruiksoverdracht				Eigendomsoverdracht				Vorige eigenaar	Vorige gebruiker	Bijzonderheden
	oppervlakte	jaar	wijze 2) K; BV, E, ontg. BS, OB, P, Po, Ge, S, Vp, Pe, B, O	schr. pacht-contr.	oppervlakte	jaar	wijze 2) K, BV, E, BS, OB, Ge, S, Vk, B, O	O, S, F, V, M, R, Ge, OB 4)			
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	sofdegebouw			m/z							

Volgnummer naar tijdstip van ingebruikneming, bij verkleining (-) volgnummer van verkleinde oppervlakte vermelden. Indien door beëindiging van Ge of OB, dan B voorvoegen (b.v. BGe of BOB); O = onteigening.

Z = vorige eigenaar.

Bij Ge-vorm teruggaan tot daarvoor.

Niet eigen exploitatie	cult.gr. _____ ha	verpacht aan F/V _____
	woeste gr. _____ ha	" " F/V _____
	gebouwen ja/nee	" " F/V _____

a. Is het huidige bedrijf het eerste bedrijf? Ja/nee (hetzelfde bedrijf voorafgegaan door Ge-vorm = ja).

AFSTAND DOOR (SCHOON) OUDERS

(alleen bij gehele of gedeeltelijke verkrijging door geënuquëeerde)

	O	S
Nog in leven?	man/vrouw/beiden	man/vrouw/beiden
Indien overleden, welk jaar?	man 19 _____ vrouw 19 _____	man 19 _____ vrouw 19 _____
Beroep	Z/L	Z/L
Reden afstand?		
Afstand door	man/vrouw/beiden	man/vrouw/beiden
Abdicatieleeft./jaartal	jaar/19 _____	jaar/19 _____
Indien nog in leven, regeling onderhoud	pacht/rente/vruchtgebr./A.O.W./ winstdeling/kapitaal/zelfst. lb of td/medefirmant/onderhoud door A 10/ _____	pacht/rente/vruchtgebr./A.O.W./ winstdeling/kapitaal/zelfst. lb of td/medefirmant/onderhoud door A 10/ _____
Woonplaats		
Inwonend bij	kind(eren) A 10/ _____ fam./anderen/bej. centr.	kind(eren) A 10/ _____ fam./anderen/bej. centr.
Zelfstandig wonend	op erf boerderij e/h elders buiten dorp e/h in een dorp e/h bejaardenwoning e/h op boerderij	op erf boerderij e/h elders buiten dorp e/h in een dorp e/h bejaardenwoning e/h op boerderij

D. BEDRIJF IN GEBRUIK EN/OF EIGENDOM BIJ (SCHOON)OUDERS
 (alleen vermelden bij gehele of gedeeltelijke verkrijging door geëquëteerde)

Familie- relatie	Omschrijving		22 Maximale grootte		23 Opp. bij overneming		24 Huidige oppervlakte	
			eigen expl.	niet eig. expl.	eig. expl.	niet eig. expl.	eig. expl.	niet eig. expl.
Ouders	a. opp. cult.- grond	totaal	ha	ha	ha	ha	ha	ha
		in eigendom gepacht	ha	ha	ha	ha	ha	ha
	b. opp. woeste grond	ha	ha	ha	ha	ha	ha	ha
	c. aantal hoofdgebouwen							
	d. aantal eigend. kavels							
Schoon- ouders	a. opp. cult.- grond	totaal	ha	ha	ha	ha	ha	ha
		in eigendom gepacht	ha	ha	ha	ha	ha	ha
	b. opp. woeste grond	ha	ha	ha	ha	ha	ha	ha
	c. aantal hoofdgebouwen							
	d. aantal eigend. kavels							

Wijze van overgang of overdracht, ook aan vreemden, van gebouwen en grond van O of S, uitgaande van de maximale oppervlakte.

25 Bedrijf en/of grond van O/S/Ge	26 Relatie van O/S/Ge tot; geëng. of A 10 No.	27 Gr.- geb. + of -	26 Gebruiksover- (gang)dracht		27 Eigendoms- overdracht		29 Opp. grond			30 Gebouwen	
			jaar	wijze Vp, Po, Pe	jaar	wijze Vk, Bv, VE, BS, BGE, GE	eigen expl. in are	niet ei- gen expl. in are	woeste grond in are	eigen expl.	nie eig expl.

Bedrijf van O/S	Kaveldeeling bij splitsing		Ontmenging		Schijsplitsing		Aantal	
	oorspr. kavel-grootte	aantal kavels ontstaan	bedrijfs- onder-deel	in gebruik bij R of A 10 No.	opgeheven; toegewezen aan opp.	nog bestaand verw. toew. aan	erfge-namen	rechtstreeks belang-hebbenden
					ha			
					ha			
					ha			

40 41 42

Bedrijf van O/S	G - grond I - inventaris S - gebouwen	Witkoop andere gerechtigden in geld		bij leven beide O/S	door deskundige	Taxatie met andere gerechtigden	Menings-verschil ja/nee
		na overlijden van beide O/S (erven, BS)	een der O/S (erven, BS)				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.			
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.			
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.			
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.			
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.			
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.			
Opmerkingen							
			0			S	

- 43. Waarom wer geëquëteerde gekozen?
- 44. Waarom eigendom niet geheel overgenomen?
- 45. Te verwachten definitieve regeling

E. BEDRIJVEN OP GROND GEKOCHT OF GEPACHT VAN VREEMDEN

Behuïsd land	Aankoop	Pacht
47. Waarom geen mogelijkheid (schoon)ouders op te volgen	O S	
48. Oppervlakte ha ha
49. Voorheen in gebruik bij	eigenaar/pachter/ O/S/F	O/S/F/andere p/e
50. Leeftijd vorige gebruiker bij overdracht jaar jaar
51. Redenen van overdracht, b.v. hoge leeftijd, geen (schoon)zoon-opvolger, waarom (schoon)zoon niet opgevolgd in de pacht, enz.		
52. Gegadigden voor pachtopvolging bij andere families (zie A10)	/ / / / / / / / / /	
53. Regelingen bij pachtopvolging van (schoon)ouders (financiële voorwaarden t.a.v. inventaris)		
54. Kavelsplitsing bij aankoop	ja/nee oorspr. kavel ha	/ / / / / / / / / /
55. Aantal kavels na splitsing		
Los land		
56. Oppervlakte ha ha
57. Financieel verband tussen aankoop en boedelscheiding		/ / / / / / / / / /
58. Kavelsplitsing bij aankoop	ja/nee oorspr. kavel ha	/ / / / / / / / / /
59. Verdere bijzonderheden		
F. GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE (ook opgeheven gemeensch. expl. Zie B11 bijz.h.)		
60. Relatie tot medeexploitant	resp. +	
61. Vorm	OB/Gebr./Kind/M/Fa/NV/geen/	
62. Reden		
63. Tijdstip van ontstaan	bij overneming jaar later	
64. Is het aantal deelgenoten sinds het ontstaan der Ge gewijzigd?	ja/nee	
64a. Had dit nog bijzondere gevolgen?	nee/	
65. Overeenkomst t.a.v. handenarbeid	ja/nee	
ondernemersarbeid	ja/nee	
66. Regeling financiële winstaandeel verhouding arbeidsloon	uitgekeerd neen/aan	
67. Verantwoordelijkheid naar buiten		
Bij opheffing gemeensch. exploitatie		
68. Reden		
69. Gebouwen en grond in gebruik genomen door	grond	
	gebouwen	

6. FINANCIERING VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING

<p>70. Verdient loon (geen zakgeld) b.v. arb.loon, schenking in geld, sp.boekjes, produkten, in Ge</p>	<p>bij ouders neen/vorm _____ leeft. _____ jaar</p> <p>bij schoonouders neen/vorm _____ leeft. _____ jaar</p> <p>elders neen/vorm _____ leeft. _____ jaar</p> <p>afgedragen ja/neen tot _____ jaar</p>										
<p>71. Uitkering bij boedelverdeling, -scheiding (excl. meubilair)</p>	<p>geld/roerende goederen/onroerende goederen/ _____</p>										
<p>72. Schenking van</p>	<p>ouders geld/roerende-/onroerende goederen/ _____</p> <p>schoonouders geld/roerende-/onroerende goederen/ _____</p> <p>_____ geld/roerende /onroerende goederen/ _____</p>										
<p>3. Lening op schuldbekentenis</p>	<p>neen/van _____</p>										
<p>4. Hypotheek</p>	<p>neen/van BLB/HB/LvMij/ _____ verzek. ja/neen</p>										
<p>5. Overige kredieten</p>	<p>neen/van _____</p>										
<p>6. Verwachte moeilijkheden in de toekomst op financieringsgebied (van belang indien wel overdracht, doch geen scheiding of deling) welke?</p>	<p>neen/broers-zusters uitkeren/aflossing/pachtgrond kopen/ _____</p>										
<p>7. Gerechtigd in onverdeelde boedels</p>	<p>neen/van O/S/F _____</p>										
<p>8. Betekenis van onverdeelde boedels voor het bedrijf (financiering, bedrijfsvergroting, e.d.)</p>	<p>geld/grond/gebouwen/geen/NVT/ _____</p>										
<p>bij regeling van (schoon)ouderlijke boedel rekening (ge)houden met:</p>	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="672 1088 1000 1164">O</th> <th data-bbox="1000 1088 1358 1164">S</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="672 1164 1000 1239">9. Niet-ontvangen loon van één of meer kinderen</td> <td data-bbox="1000 1164 1358 1239">ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____</td> </tr> <tr> <td data-bbox="672 1239 1000 1315">10. Studiekosten</td> <td data-bbox="1000 1239 1358 1315">ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____</td> </tr> <tr> <td data-bbox="672 1315 1000 1390">11. Inspan van gehuwde kinderen</td> <td data-bbox="1000 1315 1358 1390">ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____</td> </tr> <tr> <td data-bbox="672 1390 1000 1466">12. Gedane schenkingen</td> <td data-bbox="1000 1390 1358 1466">ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____</td> </tr> </tbody> </table>	O	S	9. Niet-ontvangen loon van één of meer kinderen	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____	10. Studiekosten	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____	11. Inspan van gehuwde kinderen	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____	12. Gedane schenkingen	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____
O	S										
9. Niet-ontvangen loon van één of meer kinderen	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____										
10. Studiekosten	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____										
11. Inspan van gehuwde kinderen	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____										
12. Gedane schenkingen	ja/neen/gelijk/NVT-geb/verw. _____										
<p>Indien het bedrijf van (schoon)ouders geheel of gedeeltelijk is overgegaan</p>											
<p>14. Bekend vóór de overdracht met de financiële positie van het bedrijf</p>	<p>O: ja/neen _____ S: ja/neen _____</p>										
<p>15. Overdracht met alle andere gerechtigden besproken</p>	<p>O: ja/neen _____ S: ja/neen _____</p>										
<p>16. Na overlijden van (schoon)ouders was testament aanwezig</p>	<p>NVT/neen/gemaakt door O/S _____</p>										
<p>17. Regelingen in dit testament</p>	<p>NVT/ _____</p>										
<p>OUDEDAGSVOORZIENING, DIVERSEN</p>											
<p>18. Oudedagsvoorziening (b.v. levensverzekering met/zonder lijfrenteclausule)</p>	<p>O. geen/kap.+ris./kap./lijf./SPK/ S. geen/kap.+ris./kap./lijf./SPK/ geëng. geen/kap.+ris./kap./lijf./SPK</p>										
<p>19. Bedrijfsvergroting in de toekomst (alleen oppervlakte-uitbreiding)</p>	<p>geneigdheid: ja/neen</p> <p>mogelijkheden: geen/ _____</p>										
<p>20. Erfgewoonten in het gebied (t.a.v. opvolger, inspan, schenking, overdrachtmoment, toewijz.wett. deel in natura</p>											

H. OUDDAGSVORZIENING, DIVERSEN

91. Er zijn verschillende mogelijkheden ten aanzien van de huisvesting van rustende landbouwers. Welke vindt U in het algemeen de meest wenselijke?

Nummer en letter van de gekozen vorm(en) omcirkelen!

1. Inwonend bij kinderen:
 - a. op de boerderij
 - b. elders
 - c. één huishouding
 - d. twee huishoudingen
2. In zelfstandige woning:
 - a. eigendom
 - b. huurwoning
 - c. op erf boerderij
 - d. elders buiten dorpskern
 - e. in het dorp

3. In bejaardenwoning in het dorp
4. In bejaardencentrum met eventuele centrale verzorging

92. Er zijn verschillende mogelijkheden van oudedagsvoorziening denkbaar. Aan welke vorm zou U voor Uzelf te zijner tijd de voorkeur geven?

Nummer van de gekozen vorm(en) omcirkelen

1. Ouderdomsverzekering (b.v. lijfrente, levensverz.)
2. Onderhoud door kinderen
3. Leven van pacht, vruchtgebruik of rente van verpacht of verkocht land
4. Leven van rente van gespaard kapitaal
5. Leven van gespaard kapitaal zelf
6. Leven van inkomsten uit schijnbedrijf
7. Anderszins

8. Geen voorkeur

ja/nee

93. Ziet U in Uw huidige omstandigheden ook voldoende mogelijkheden om aan Uw keus van vraag 92 uitvoering te geven?

ja/nee

94. Indien niet, waarom niet?

95. Vindt U het wenselijk dat een meewerkende zoon een vast arbeidsloon verdient?

ja/nee

Opmerkingen:

Oecologische: